

Міхаель
ЦЕЛЛЕР

КАШТАНИ ХАРКОВА

Мозаїка міста

CHESTNUTS

FROM CHARKIW

Mosaic of a town

Харків
«Майдан»
2020

УДК 82-992
Ц 34

Переклад з німецької
Олександри Ковальової

Художнє оформлення
Володимира Носаня

Целлер Міхаель

Ц 34 Каштани Харкова. Мозаїка міста / Chestnuts from Charkiw. Mosaic of a town / Міхаель Целлер; пер. з нім. О. Ковальової; переднє слово А. Куркова. — Х.: Майдан, 2020. — 84 с.

ISBN 978-966-372-811-7.

Міхаель Целлер — автор багатьох романів та поетичних збірок, нагороджений чисельними німецькими літературними преміями, добре відомий в Україні, зокрема, в Харкові, з котрим його з 1994-го року пов'язують тісні літературні зв'язки. У вересні 2019-го року письменник був осіннім літературним резидентом нашого міста. У новій книзі він зібрав свої враження від Харкова та харків'ян.

УДК 82-992

ISBN 978-966-372-811-7

© Целлер М., 2020
© Ковальова О., пер. з нім., 2020
© Курков А., переднє слово, 2020

Міхаель Целлер у Харкові не новачок. З 1990-х він сюди приїжджав кілька разів і завжди з цікавістю стежив за змінами в місті і в Україні, намацував, відслідковував нове, пострадянське життя, його ритми і смисли, а також збирав «німецько-харківські історії» – історії німецьких солдатів часів Другої світової війни, загиблих і тих, що вижили, що знайшли тут і свою смерть, і свій полон, і свою любов. Правда, можна сказати, що ці історії шукали саме Міхаеля Целлера, тому що іншому письменникові вони б не довірили себе переказувати. Міхаель Целлер – поет з неймовірним, зазвичай властивим прозаїкам даром уваги до невидимого. Це «невидиме» залишається невидимим для нас тільки, доки Міхаель Целлер його не опише. Це дух міста Харкова, це дивна взаємодія і взаємозалежність міста і його мешканців.

Харків і його околиці зіграли свою драматичну роль і в історії родини автора. У старих документах батька Міхаель знайшов похоронку на батькового брата – Германа Целлера, а також листи побратимів, що описують його загибель. Він загинув під Роганню під час боїв за Харків.

Переказувати книгу в передмові – заняття невдячне і навіть злочинне. Я цього робити не буду. Скажу тільки, що недарма автор прожив у Харкові місяць, прожив інтенсивно і з величезною цікавістю до міста і його мешканців. Усе, що здивувало, вразило і змусило шукати відповіді на питання, які виникали на кожному його кроці, – усе це ви знайдете в цій книзі. Ви знайдете в ній і себе, побаченого або

побачену очима уважного стороннього. Міхаель не старався бути політично-коректним, не ставив собі за мету сподобатись читачеві. Він максимально відвертий, і якщо ми, українці і мешканці Харкова, його чимось дивуємо, він про це пише. Адже перш за все він писав «Каштани Харкова» не для нас, не для українських читачів. Перш за все він писав цю книгу для себе і для європейського читача. І тим цікавіша вона для нас!

Андрій Курков

Київ

МАЙДАН 23-го СЕРПНЯ

Є своя єдина і неповторна принада в тому, щоб іти вулицями цього східноєвропейського міста. Я б не зважився сказати *прогулюватися* або *походжати*, хоча в моїй манері рухатися відчувається саме ця мета — іти-линути з відкритою душею. Зважаючи на непомірну далечінь та ширину простору навколо мене, поняття *прогулюватися* або *походжати* звучить надто затишно, воно б швидше вписалося в контекст якогось західнішого регіону нашого континенту. Сама бруківка під моїми ногами має розмір вулиці. Потужні дерева, переважно каштани, відділяють її від автостради. Скільки тут проїжджих смуг? Важко порахувати, адже водіїв розбещує вже сама ширина вулиць та доріг. Якби смуги ще були розмічені, можливо б, тоді на них звертали більше уваги. Піддашок гілля та листя над алеєю навіть тепер, наприкінці літа, ще досить густо переплетений, але під каштанами не темно. Сюди заглядає відкрите небо, кілька дерев його світла не заступлять.

Одна з моїх найулюбленіших вулиць у цьому місті називається Проспект Науки. Відстань між Ботанічним Садам поблизу мого помешкання та майданом 23-го серпня я завжди проходжу з особливим задоволенням, іноді щодня. Зі мною це відчуття світла, далечі, простору. Якийсь подив охоплює мою душу, я це усвідомив лише згодом: почуття тихої радості, радості бути тут.

Біля станції Ботанічний сад проспекту злегка піднімається. Праворуч трохи далі громадаються житлові масиви, в усьому відчувається широта, розмах, будинки з цегли або покриті штукатуркою, вісім-десять поверхів. На мій погляд,

побудовані десь у 1950-і роки, пізня сталінська епоха. Як мені здається, це не житлові приміщення, а в основному науково-дослідні інститути. Звідси й назва: *Проспект Науки*. Таблички на дверях свідчать про первинне використання, але давно вже висять і новіші, більші. Їх багато поряд і вище. Сьогодні тут може міститися й кабінет лікаря, медичні лабораторії, якісь сторонні заклади чи фірми. Місця тут досить для всіх.

На тротуарі навпроти розміщені різні магазинчики, кафе, ресторани. Оскільки й тут ніхто не скупився на відстані, то біля кожного кафе можна посидіти на вулиці та попиту свою каву під каштанами. Завжди знайдеться і вільний стіл, і стілець чи лавка.

За чверть години ходьби перед очима відкривається майдан 23-го серпня. Ще здаля ніби піднімається світла смуга, такі великі простори тут намічено, здається, що хтось на узвишші помістив небо виключно для самого себе. А посередині всього цього стоїть залитий потоком світла гігантський уламок чорного металу, що утворює загату зі світла навколо себе. Фігура солдата Червоної армії, ніяка людська міра цього не витримує. Це переможець, без питань. Воїн із силою проривається вперед у своїх чоботах розміром з реальну людину, від надто різкого руху шинеля позаду нього надувається вітрилом. Права рука піднята високо вгору, він простягає свій автомат назустріч небу.

Цей пам'ятник поміж житлових блоків нагадує про Другу світову війну. Харків'яни до сьогодні зберігають у пам'яті 23-є серпня як день визволення міста. Цього дня Радянська армія остаточно перемогла німецькі війська, що вели бої в цьому напрямку і прогнала їх з міста. Що це звільнення означало початок нової деспотії, говорить жовто-блакитний прапор України, який було прикріплено пізніше до автомата спеціальною стрічкою. Я добре собі уявляю, що здійснено це було в тумані ночі, але непоміченою владою ця подія не лишилася. Однак, після всіх спроб українців осмислити подію перемоги прапор і сьогодні майорить над червоногвардійцем.

Навколо пам'ятника воїну досить просторо, цей чорний чоловік має своє поле впливу. Над ним високо зводиться небо, він просто пливе крізь світло, накинувши на себе серпанок із хмари. Часто я, захмелілий від світла, всідаюся на лавці, а їх тут так багато навколо чорного монстра, і їм смачного маковика, щойно від пекаря, як було колись у часи війни. Поряд стоїть молода мати з дитячою коляскою, а її маленький син намагається видряпатися на п'єдестал пам'ятника воїну. Поряд молода білявка із кінським хвостом густого волосся, що намагається витрусити камінець із черевика. А далі дві бабусі в хустках, одна з букетом айстр, замотаних у газетний папір. А ще немолодий бізнесмен, що домовляється по мобільному телефону про якийсь термін, а тон розмови в нього такий, ніби сам червоногвардієць має усім цим переїнятися.

Там, де за майданом починається парк, звучить музика. Якийсь музикант, сивий чоловік у поношеному плащі, грає на своєму саксофоні чи на гітарі, іноді це може бути й акордеон. Перед ним стоїть капелюх, а сам він вдається до таких вправних імпровізацій, що хочеться підійти ближче та кинути хоча б щось до його капелюха, щоб він не так швидко облишив гру.

Іноді під настрій я виймаю зі своєї торбинки книгу, але частіше я лишая її лежати там, де вона лежить. Надто всього багато відбувається навколо мене. Буває, що я сиджу на лавці більше, як упродовж години, переживаю життя багатьох поколінь сусідів, відчуття часу я давно втратив, його висмоктав із мене чорний монстр, що навіває пекучі спогади про війну та смерть. Ось так у світлі та з відчуттям далечини я й повертаюся додому.

Я рідко вибираю пряму дорогу — через Проспект Науки. Я люблю випитувати нові шляхи поміж житловими масивами. Тут люди просто живуть. Тут можна заблукати поміж високими деревами, податися кудись плутаними стежками. Десь стоїть кіоск, маленька пивниця, можна на місці попийти пива. Магазинчики, дитячі садочки, школи, шворки для сушки білизни, майданчики для дітей. Нічого зеленого, все

якесь затоптане, невтішно сіре. Але навколо люди сповнені ділової суєти, цілеспрямовані та невтомні. На лавках сидять пенсіонери, шкільна молодь по дорозі в школу чи додому, закохані, ті палять сигарету, ті цілуються. Ніщо тут не доглянуте, ніяких розпродаж, бабусь із букетиками первоцвіту. Але є відчуття сусідства, дозвілля, вміння бути добрим чоловіком чи доброю жінкою. Саме це мені тут і подобається, і з відкритою душею я повертаюся до своїх власних справ.

ДОБРОГО РАНКУ!

З самого раннього ранку я влаштовую в своєму готелі маленький мовний тест. Готель називається «Мір» (мир) ще з радянських часів. Він розташований трохи вниз збоку від проспекту Науки. Молодого чергового в залі я запитую, що означає «Guten Morgen». Він дивиться на мене з подивом.

«Доброе утро», — відповідає він по-російськи.

З віконця рецепції з глибини залу долинає гучний жіночий голос: «Доброго ранку! Доброго ранку!»

Черговий ще більше заскочений, якесь для нього несподівана ситуація. «Можна сказати й “Геллоу”, — додає він.

«Доброго ранку!» — не відступається голос в глибині залу.

Кому з двох я маю вірити?

Звісно, обом.

Я все зрозумів і відправився до літературного музею міста. Це стара вілла в центрі, оплот української літератури. За комуністичних часів у цієї інституції (музею) склалася досить гнітюча та лиха історія, що тоді не було рідкістю. Музей сам вартий літератури.

Його було засновано 1932-го року, як зібрання творів усієї української літератури, починаючи з XVIII ст. У цих роках Харків ще був столицею України в рамках щойно сформованого Радянського Союзу. Починалися часи сталінських зачисток. Свіжо зібрані матеріали свідчили проти ненадійних та небажаних письменників. Звинувачення висувалися

проти письменників епохи Великого Прориву між 1920-ми та 1930-ми. Тепер їх тут називають «Розстріляне Відродження» і ставляться до них з високим пієтетом.

Ця лиха епоха, з вичерпною повнотою представлена чорно-білими світлинами на стінах, належить до найважливіших тем досліджень музею. Хоча українська мова посідала у Радянському Союзі друге місце, але комуністичні можновладці її зневажали та утискували, як тільки могли.

Ірина, керівник музею, вітає мене російською мовою. Потім екскурсію продовжує молода співробітниця, вона саме підготувала виставку про Григорія (Gregor) Сковороду, найвідомішого філософа цього краю із XVIII ст. Виготовлені з любов'ю ще в доцифрові часи експонати розставлені в просторах приміщеннях вілли. Молода жінка вибачається перед Ігорем, перекладачем, за те, що говорить українською мовою. Хлопець високо піднімає брови. Більшості відвідувачів із заходу також байдуже. Наприкінці екскурсії Ігор відводить мене вбік. Його очі сяють: «Вона пречудово говорила українською мовою!»

Для сторонньої людини мовна проблематика в Україні має щось нав'язливе (для тих, звісно, хто сприймає її всерйоз). Хоча вона вторгається в найнепомітніші куточки буденності, я жодного разу не зіткнувся з якимось остаточним поясненням, навіть стосовно колег-письменників. Знову й знову наводяться суперечливі приклади з історії (залежно від регіону, звідки твій співрозмовник родом), полум'яні спогади про бабусю, з якою разом співалися пречудові українські пісні, спогади про шкільні та університетські часи.

Я відчуваю: тут криється щось страшенно важливе, що сторонньому не під силу ані вирішити, ані навіть пояснити. Ця мовна суперечка вирішується у кожного на свій лад, і я зі своїми питаннями ніколи не знайду справжнього підґрунтя. Для себе я знайшов пояснення: оця непевність і визначає суть проблематики (і не лише стосовно мови), вона задає тон в «краю порубіжжя» упродовж століть, так триватиме й далі, доки лиха доля литиме свою воду на млини будь-якої політики.

Я напружено думаю: якась пропозиція остаточного вирішення цього питання на основі принципу розуму не спадає мені на думку. Така пропозиція видалася б просто смішною. Корені традицій, що засвоювалися віками, і далі влітаються в життя людей, це треба сприймати і витримувати. І це стосується не лише України...

СУМСЬКА

Сумська має свої витoki, якщо так можна сказати стосовно вулиці, біля Майдану Конституції, навколо якого стоять найстаріші будівлі Харкова в стилі бароко: кілька церков, монастирів, колишній палац губернатора. І тут домінує просторова повнота «Дикого поля», як раніше називали цей край. Для архітекторів тих часів існувала особлива радість розкидати будівлі в просторі з безмежною щедрістю. Свою роль на той час відігравав і пагорб над долиною річки Лопань.

Кожен архітектор ревно пильнував, щоб усе влаштувалося за його смаком. Десь лише сотню літ тому заповнилися лакуни поміж церквами, вирости багатоповерхові ділові споруди та банки, особливо перед та після 1900 року. Багато з них приховували свою громіздкість під вишукано оздобленими фасадами в дусі югендстиль.

Харків'яни люблять зупинятися саме тут. На цих міських просторах ніколи не відчуватимеш себе самотнім. По-перше, з недавніх пір тут ширяє високо в небі крилатий геній України. Він балансує на земній кулі і тримає в повітрі непереможний вінок незалежності. По суботах до всього додається ще один атракціон: гучні весілля. Молоді пари терпеливо ждуть своєї черги, щоб сфотографуватися на цьому історичному місці на пам'ять про цей визначний день. Одна пара змінює іншу і так триває до вечора. Навколо виріє юне життя.

Настрій у людей чудовий. Хлопці-наречені іноді мають втомлений вигляд, бо до цього ще треба було вистояти

в церкві на вінчанні, щоб збадьоритися, вони дозволяють своїм старшим приятелям пригостити себе чарочкою горілки, щоб якось утішитися з приводу втрати юнацької свободи. Дівчата-наречені подібні до небесних мадонн, їхню фату притримують матері, сестри, бабусі, тітки, кузини, подружки, сусідки, колежанки, у кожної з них свої унікальні поради в таку урочисту мить.

Коли ти відірвешся від цієї юної радості, що обіймає цілий світ, то можеш піднятися вгору Сумською в північному напрямку, пройти мимо будинку опери, на диво приплюснутому, розтягнутому в ширину. Це своєрідний радянський прототип опери, який можна знайти і в інших містах імперії. (Як, наприклад, у Відні обидві архітектурні споруди втілюють панування Габсбургів і заповнили собою такий тип театру аж до Чернівців). Побудова цієї опери тривала більше, як два десятиліття. Сьогодні їй, мабуть, десь півстоліття, вона все ще приваблива і представляє сучасну архітектуру.

Відразу біля опери починається великий парк, тут є де погуляти та відпочити. Коли я вперше відвідав Харків саме після пробудження Радянського Союзу, тут був базар на виїзді: старі люди, злидні із усіх злиднів, продавали тут хто вінок із цибулі, хто старі черевики, хто книги — все, що можна було тоді продати. Поміж усім цим павільйон з морозивом, напоями, караоке-бар. У цьому шумі, цьому пеклі молоді люди сподівалися стати зірками, хоча б на три хвилини! Царство караоке-барів гриміло аж до пам'ятника Тарасу Шевченку, уламка мовчазної гірської руди. Чорний лабрадорит і прапоет усіх українців.

За час, що минув, парк повністю змінився. Він став вишуканим. Жодного караоке-бара, гаму-шуму, ніяких дрібних торговців, жодного сліду злиднів. Пишні басейни, водні гірлянди, як у Версалі. І пам'ятники, нові пам'ятники, яким немає ліку: популярні народні актори, оперні діви, поп-зірки. І в своїй скромній красі — на бетонному цоколі круглий, мов Будда зі своїм товстим животом, футбольний м'яч, золотий та блискучий.

Незважаючи на всю народність, пам'ятник Тарасу Шевченку, як і раніше, лишається серцем парка. Піднімаючись високо в небо, височіє він, національний поет України, у своїй потужній могутності. Навколо нього завжди людно. І це не обов'язково школярі з усієї країни. Для самих містян пам'ятник лишається непомильним місцем зустрічі. Його було споруджено 1935 року, коли в Москві відбувалися сталінські процеси згідно зі сценарієм божевілля, жертвою якого стали й представники харківської інтелігенції. Мито із крові не знало міри. Можливо, цей пам'ятник мав стати втіхою для сплюндрованої країни?

Шевченко — поет України, таким лишається до сьогодні. «Кобзар» Тараса Шевченка означає для українців те, що для Італії значить «Божественна комедія» Данте, для греків — Гомер, для французів — Корнель та Расін, для поляків — Міцкевич зі своїм епосом «Пан Тадеуш», для нас, німців, — «Фауст» Гете.

Ця збірка віршів та пісень була написана 1840 року і лишилася актуальною на віки, але на інший лад, ніж твори західних поетів на західних континентах. До сьогодні Шевченко лишається, мов лакмусовий папірець, для будь-якого українського автора. Так або інакше, він має проявити свою сутність.

І не лише тут, на Сумській, стоїть Шевченко на помітному місці як символ Харкова. В усій країні немає такої місцевості, де не було б сліду поета. Його іменем названо вулиці, школи, Палади культури. Багато пам'ятників поетові. Особливо їх побільшало після 1990-го. Може, не кожне місце вибрано вдало.

Але цей стоїть на найкращому місці, жест його руки свідчить про силу великого поета, який втілює у гірській руді символ мужності та самобутності країни в мовному, культурному, національному аспекті, здатний протистояти впливу східного сусіда — Росії.

НАРОДНІ ЗАДОВОЛЕННЯ

Краєвиди Харкова визначають численні долини. Звісно, більшість із них залито бетоном, зайнято вулицями, будинками (зрештою, населення міста нараховує понад півтора мільйона мешканців). Побіжний погляд стороннього відвідувача цих долин майже не помічає, автомобілісти поготів. Але в деяких місцях, навіть у багатьох, природні особливості не піддалися одомашненню.

Коли я лише пробував прокладати тут свої маршрути, мені впала у вічі досить широка стежка, яка вела кудись убік. Багато людей направлялися саме сюди, і це викликало мою допитливість. Внизу мала бути якась мета, яка виправдовувала цю масову зацікавленість. Людський потік підхоплює мене. Я звертаю увагу на порожні торби, які люди несуть із собою, а ті, що йдуть назустріч, навпаки, несуть щось важке. Торби в обох руках, в торбах пляшки з водою. Хтось несе каністру з водою. Що все це означає? Каністри важкі, нагинають людей до землі. Старі люди мають час від часу відпочивати. Та й молоді часом дихають важко. Усі вони тягнуть воду знизу нагору. Нарешті й недоріка здогадується, де він заблукав: внизу на дні долини — джерела, відомі далеко поза межами Харкова. Тут харків'яни постійно поповнюють свої запаси свіжої води. Ще кілька хвилин ходьби і ти на самісінькому дні долини. Я стою в лісі між високими старими листяними деревами. Навколо мене великий гурт людей. Сотні людей. Ніяк не окремі носії води. Тут свіжа вода витікає із самого земного царства. Парк Саржин яр — це водночас і зона масового гуляння людей. Станція метро звідси зовсім близько. Сьогодні неділя, стоїть пречудова ще літня погода. Стає навіть спекотно.

Я поринаю углиб Саржиного яру, що утворює природну завісу. За якою панує народне задоволення поза всякою мірою. Тут є все для всіх: від немовляти до похилого дідуса. Спортивні майданчики, де можна стрибати, лазити, гойда-

тися, басейни, сонячні галявини, місця для родинних пікніків, кіоски з морозивом, кондитерськими виробами (крім алкоголю). Тут можна відпочити в самоті і в гурті, в тіні і на сонці. Тут подбали про кожного.

Головне видовище для кожного — це ставок з форелями, куди запустили сотні риб. Рибалки з вудками сидять тісними рядами, дорослі й діти, жінки в черевиках на високих підборах, які хочуть самі подбати про свою вечерю. Багато хто просто ловить ґав, заглядає туди-сюди. У повітрі промайне раптом риба, на неї чекає принесене кимось відро, хтось неакуратно знімає гачок з пащі риби, для всього свій коментар. Якась лиха гра, на яку дивляться не надивляться усілякі роззяви, як от, скажімо, я.

Коли я пізніше вириваюся з усього цього і піднімаюся вгору, я надібую на церковку, яка стоїть на схилі. У дворику церкви повно людей, які на щось чекають, а згори їх осяває золоте сяйво дзвіниці. Жінки гарно вбрані, багато людей у святковому одязі.

І ось вони виходять із церкви, осяяні сонцем, наречений та наречена. Над ними дзвонять церковні дзвони. Молодята тримають в руках ікону в білих стрічках. Професійні фотографи фотографують родичів та сусідів, до них приєднуються любителі. Коли вже фотографи нарobili досить світлин, вони кладуть апарати в рюкзаки, отже, весілля закінчено, в усякому разі тут, у дворі церкви.

Як багато тут гарного спокою. У мене в душі своя маленька церковка. Усе нове-новісіньке, як і щось інше в історії цієї країни: лаковані круглі балки з дерева, розмальовані стелі, ікони, якими заставлено стіни. Усе пахне свіжою фарбою. Свіжий запах матерії і духу. Запах багатьох тоненьких свічечок ще не встиг відбитися на балках. Чи вистачить для цього десятиліть? І якому божеству треба при цьому молитися?

МАЙДАН СВОБОДИ

Одне накладається на інше: ти виходиш із парку Шевченка, мебльованого на новий лад, і перед тобою відкривається майдан неймовірного масштабу та дикої пустоти — майдан Свободи. Він займає не менше, як дванадцять гектарів. Тут могло бути чимале пшеничне поле, колоситися та приносити врожаї. Могло бути не одне футбольне поле. Кожен мешканець міста, будь-то старенька бабуся в хустині, сторонній перехожий, бізнесмен, ніхто не забариться зауважити, що цей майдан найбільший у світі. З точністю можна запевнити, що він найпустіший з усіх, які я бачив. Запланований у радянські часи за креслярською дошкою, завірений печаттю статуї Леніна.

Після закінчення комуністичної епохи та радянсько-російського панування ця забрукована пустеля називається «Майдан Свободи», і Ленін давно не впирається своїм лисим черепом назустріч свободі, яку він бачив і розумів на інший лад.

На чільному місці майдану зводиться найчудовіша архітектурна пам'ятка східної Європи. Якби його було споруджено в Нью-Йорку або Чикаго, то він би став своєрідним символом. Мало говориться про те, що висотний будівельний ансамбль Держпрому належить до найвдалих архітектурних досягнень початку ХХ ст.

За чотири роки, між 1925–1928-м, було побудовано дев'ять башт на площі шістдесят тисяч квадратних метрів, це була перша залізобетонна споруда в Радянському Союзі. Це видно вище щоразу захоплює мене, коли я опиняюся десь поряд.

Як це вдалося зробити трьом архітекторам із Ленінграда: виділити дев'ять башт заввишки шість-тринадцять поверхів (сімдесят метрів), усе це ув'язати поміж собою, це було технічне рішення щонайвищого рангу. І при цьому ніде ані глухого кута, ані духу пустелі.

В архітектурному плані двадцять роки минулого століття були для Харкова найкращими часами. Люди стрижуть

із цього купони і досі. З 1919-го по 1934-й Харків був столицею Радянської України, перш ніж ця функція перейшла до Києва. Тому тут постав Держпром, поряд університет. Адже треба було швидко забезпечувати приміщення для урядових структур та управління. Тому саме в цей час постало багато споруд у стилі конструктивізму. Вже заради них варто відвідати Харків: головпошта (1929) у формі корабля, Палац культури залізничників (1927–1932), що своїм ребристим фасадом нагадує зали єгипетських храмів.

Але історія скупо відміряла час для такої сміливої архітектури, яка була строго функціональною та одночасно мала високу якість. Уже з 1930 року з Москви повіяло кардинальними перемінами: тяжінням до класичного, орнаментального стилю. «Кондитерський стиль» Сталіна запанував в усій Радянській імперії і так тривало аж до 50-х років, з наслідками аж у Варшаві, наприклад, «народний палац», або в Берліні — Сталінська алея, пізніше алея Карла Маркса. А між тим цей стиль може викликати своєрідну ностальгію, однак коли все це бачиш у Харкові, все, що нагадує сталінську архітектуру «здобу», то маєш шанс наплакати цілий кухоль сліз.

ЗВУКИ АРЕЯ

Українська народна музика у виконанні групи із Києва, яка дуже популярна. Оля та Ігор, двоє молодих співробітників Харківського літературного музею, наполегливо рекомендують мені її послухати сьогодні в філармонії. Я погоджуюся скоріше із ввічливості.

Філармонія розташована за кілька кроків від потужної будівлі опери, якою радянська імперія обдарувала місто в другій половині ХХ ст. Сама філармонія має значно скромніший вигляд, хоча малим зал назвати не можна. Люди ллються потоком, і от зал уже повний. Ансамбль зі столиці називається «Козацький хор». З програмки дізнаюся, що будуть виконуватися пісні з революційних часів. Під «революційними часами» маються на увазі роки безпосередньо піс-

ля Першої світової війни (1917–1918), коли Україна вперше набула державності. Пізніше усе це перемішалось в червоній імперії і зникло.

Ці кілька суверенних місяців 1917 року і досі живуть у свідомості людей як героїчна епоха національного вибуху.

Саме тепер знову після 2014-го в актуальній політичній ситуації, коли триває війна з домінуючим «старшим братом», по той бік кордону, всього за якісь 60 км від Харкова, цей час знову наблизився до людей, відчутно, як тиснуть спогади, яким трагічним було все тоді і як трагічно воно закінчилося. Як стороння людина, я відчуваю біль, який живе в цих людях, це не якась сентиментальна романтика. Усе це можна вхопити руками поверх усіх політичних могил.

На сцені вісім музикантів, чоловіки в чорних сорочках, дві жінки в довгих білих сукнях. Але увагу в першу чергу привертає не це яскраве вбрання. Увагу привертає глибинна серйозність, яка вкарбована в їхні обличчя. Жодної усмішки, жодного імпульсивного перебігу настрою. Ще ніщо не порушило тишу, а вже було ясно: ці музиканти не будуть загортати слухача в радісний настрій. Вони не збираються продавати тут свої диски. Тут йдеться про щось інше. Про що, я ще не знаю. Перш за все я думаю про поховання. Але печаль — це також не головне, що виражають ці обличчя. Рішучість — ось що головне. Я почуваюся відчуженим, такого досвіду в мене ще не було.

Двоє невиразних чоловіків у буденному одязі виходять на сцену, підходять до мікрофона. Спершу говорить один, потім інший. Вони не поспішають. Тривалі оплески. Нарешті настає час для музикантів. Перший співак відставляє мікрофон праворуч, але не співає. Він говорить. Слово, яке весь час повторюється, називається *свобода*. Музикант детально пояснює програму. Як довго ще публіка чекатиме на перший звук?

Нарешті! Потужна мелодія, потужні голоси. Обидві співачки також підспівують. Публіка встала, увесь зал, ніхто не залишився сидіти. Пізніше я з полегшенням сідаю на своє місце. Потім, на щастя, можна було не вставати. Але

двічі-тричі зал ще підіймається і співає разом зі співаками. Оплески після кожної пісні такі тривалі і сильні, що їх можна дорівняти до музики.

Це в основному бадьорі пісні-марші. Так має звучати пісня в час революції. Але я не лишився без естетичного задоволення. Латиняни, як завжди, мають рацію: коли говорять гармати, музи мовчать.

Мої почуття під час концерту я б назвав відчуженими, спершу я навіть насміхався сам над собою. Звісно, я цього не показував, щоб не образити Олю, яка привела мене на цей концерт. Ми сидимо поруч, і обоє українців просто палають від захоплення. Їхній емоційний стан такий, що я не можу лишитися байдужим і час від часу шепчу Олі якесь зауваження про ту чи іншу мелодію.

Павза. Провідний співак піднімає голос ще вище і показує жестом на гігантський жовто-синій прапор, який підняли в кінці залу двоє слухачів. Обидві співачки зникають за лаштунками і повертаються на сцену з прапором, тут він лишається протягом усього концерту.

Концерт закінчується. Оплески подібні до грому. Я думаю, що вони виражають не лише захоплення та подяку, тут ідеться про інше. Тут ідеться багато про що. Ці пісні зміцнили єдність між співаками та слухачами, а прапор виступив як символ. Цього вечора в залі виникла сила, яка виражала спільну волю. І це не був істеричний масовий психоз, це була пристрасть, протистояти якій було неможливо навіть мені, сторонній людині.

Я відчув життєву енергію, яка була мені до цього часу невідомою. Я не знав, що з цим усім робити. Ховатися в равликову халабудку, бо йдеться про національне питання? Цього робити я б не хотів. Співпережити разом з іншими людьми процес, під час якого в їхній свідомості вибудовуються емоції під впливом музики та слів, пережити спільне поривання духу, те, чого я раніше соромився, бо в повоєнній Німеччині не прийнято було підключати емоції до переживання національного (на те були і слухні, і не зовсім слухні причини), усе це я мав носити захованим глибоко

в душі впродовж усього життя. Я глибоко відчуваю цей вистражданий дефіцит почуттів, я думаю: пригнічувати якесь одне поривання душі, якщо навіть воно комусь здається зовсім нелюбим, це дуже ризикована душевна операція. Душа завжди готує за це помсту, і така помста завжди приходить неочікувано.

Біля виходу з філармонії Оля та Ігор чекають на мене. Як і більшість тутешніх людей, вони несміливі в спілкуванні з іноземцями, та і їхня англійська мова бажає кращого. Але вони не поспішають покинути мене, не назвавши найближчу станцію метро. Ми виходимо на вулицю, вдихаємо свіже повітря пізнього літнього вечора. Я чесно зізнаюся їм, що для мене, як для німця, цей вечір лишився чужим. Оля розуміє це відразу. Весь світ знає, що у німців свої клопоти з національним питанням. Але вона хоче щось мені пояснити. Зрештою, вони так старалися донести концерт до моєї душі.

«Цим революційним пісням сьогодні сто років, — говорить Оля, — а ми можемо співати їх тепер, як і тоді. Ми знову стоїмо посередині війни».

Потім натовп нас розводить у різні кінці і на цей вечір ми розлучаємося. Нам іще було багато про що поговорити: Олі, Ігореві та мені. Про наші сильні національні сторони і про наші слабкі місця.

СТУДЕНТСЬКЕ МІСТО З ДВОМА МОВАМИ

Уже в царські часи Харків став метрополією освіти. Тому це молоде місто. Тут проживає багато сотень студентів, вони відвідують близько вісімдесяти університетів та інших вищих навчальних закладів. Університет було засновано в 1805 році третім у Російській імперії. Все, що стосується інженерної справи, до сього дня можна опанувати саме в цьому місті, бо Харків був технологічною кузницею всієї імперії.

Літакобудування і сьогодні належить до найпрестижніших галузей індустрії, до цього ще турбіни, трактори, панцирники — бажані статті експорту.

Старі мешканці міста й тепер гордяться тим, що в їхньому місті зійшов з конвеєра танк Т-34. І не лише ветерани переконані в тому, що цей факт відіграв вирішальну роль у Другій світовій війні. Т-34 був побудований простіше, ніж німецькі «тигр» та «пантера», але при цьому лишався потужнішим. І сьогодні в багатьох куточках Харкова цей танк можна побачити на постаменті, він стоїть, мов пам'ятник. Ось така потворна фосилія-монстр, котра впродовж трьох людських поколінь писала свій варіант світової історії.

Педро, якого я знову зустрів через кілька років, закінчив тим часом свою дисертацію, хоча й не в такій виграшній галузі, як військова техніка. Він філософ. Своєю роботою про німецький ідеалізм (перш за все про Йоганна Готліба Фіхте) він здобув місце на кафедрі. Факультет духовних наук — інша назва «дисципліни-орхідеї» — хіба не так? Цей факультет розташований на Майдані Свободи, в університеті Каразіна, неподалік Держпрому. Хай навіть зарплатні філософу не вистачає на життя, він почувається щасливим. Пропасті не дають переклади з німецької. Робота в університеті дісталася йому не так просто. «Я мусив спершу перекласти свою дисертацію з російської на українську, а до того ж і всі мої статті. Інакше справа б не залагодилася».

Педро — один із багатьох, який пережив подібні моменти. І нікуди від цього не подітися. В певні лещата потрапляєш відразу: коли говориш *Харків*, як вимагається від 1991 року, або коли говориш *Харьков*, як говорить більша частина мешканців міста. Хтось задає поштовх, а далі слідує різна реакція: жартівлива, схвильована, гнівна.

«Ні, та ви лише послушайте! Звісно, місто називається *Харьков*, — темпераментно стверджує письменниця Віталіна Л. — Я провела тут усе своє дитинство, усе життя, а тепер раптом маю говорити *Харків*!» У її голосі відчувається агресія, хоча це ніяк не відбивається на її вишуканій оксфордській англійській вимові. Їй за тридцять років до-

бряче обридла вся оця українська шароварщина. Свої книги вона й надалі писатиме російською та й квит! «На заході, в Лемберзі, там все може бути інакше. А тут за п'ятдесят кілометрів від російського кордону має бути *Харьков*. Я вас прошу!»

В Західній Україні акценти й справді розставляються інакше. Тут завжди треба дбати про порозуміння між тією частиною, що говорить по-українськи, і тією, що говорить російською мовою. Дотримується якась обережність у поводженні. Вже назва міста вимагає уважного ставлення: російський Львов, польський Львув, німецька інтерпретація Лемберг. Всі ходять по тонкій павутинці, оскільки йдеться про дві мови, які тут вживаються.

Тут кожен письменник має вибрати, хоче він цього чи ні. Для кожного з колег наслідки вибору, який крає душу, надто далекосяжні. Українські автори кладуть собі на плечі цю відповідальну ношу, про що їхні колеги в інших краях не мають ані гадки.

Хто з авторів зважується писати українською, має брати до відома і всі недоліки, наприклад, масштаби розповсюдження книг. Він очевидно втрачає свого читача на сусідньому російському ринку книги. І просуванню в галузі перекладу іншими мовами це не сприятиме. Кількість кваліфікованих перекладачів з української мови все ще недостатня. І все-таки саме молодші автори зважилися вибрати цю мову: Юрій Андрухович із Івано-Франківська (Західна Україна) та Сергій Жадан із Харкова. Вони борються за високий статус рідної мови і хочуть утримати її серед живих літературних мов.

Для авторів сьогодні це честь — продовжувати традиції Тараса Шевченка, прабатька української літератури. Він перший з авторів, який зважився використати мову своєї Батьківщини, пишучи свої твори по царських тюрмах, — він був іншим, ніж Микола Гоголь, якого ми знаємо під іменем Ніколай Гоголь, який не відмовився від російської мови, віддав перевагу саме мові сусіда, що домінувала тоді в культурному та політичному аспекті.

І сьогодні конкуренція для української мови дуже велика. Російська складова в галузі реклами, молодіжної та масової культури така ж потужна, як і на ринку книги.

Однак, останнім часом щось в українській літературі потроху поліпшується, якісь сторінки перегортаються, звісно, передусім на користь молодших авторів. Тут сформувалася певна літературна атмосфера, де тон задає зовсім молода публіка. Зали під час зустрічей з письменниками бувають навіть переповненими, і все це за часів війни. Для автора, який прибув сюди із західного культурного простору, де перевагу віддають розважальній тематиці, у цьому є щось захоплююче. А ще за умови, що під час зустрічі вдалося зібрати якусь суму для бійців на фронті — у залі присутні їхні родичі, друзі, колишні однокласники чи одногрупники. Мабуть, ніколи ці люди не почувалися такими рідними та близькими. Печально, звісно, що до таких душевних поривань спонукають війни...

Лариса, років сорок п'ять, працює в муніципалітеті міста, у відділі культури. На цьому ґрунті ми й познайомилися. Минув якийсь час, доки ми обговорили професійні речі, і лише згодом жінка відкрила мені, чужинцю, сокровенні моменти. Звісно, мені було цікаво знати, як вона сама ставиться до взаємозв'язків мов у її країні. Знадобилося багато зустрічей впродовж років, щоб виникла довіра, щоб обережність у національному питанні не стала на заваді (адже кожен з такими речами часто криється від інших).

Лариса виросла в українському оточенні у бабусі на селі. Вона любить цю мову понад усе. Ті пісні, які вона співала з бабусею, вона співає й досі, і щоразу при цьому їй очі заливають сльози. Це найкращі в світі пісні. Тоді вона не думала, що співає саме українською, що бабуся слухає її лепетання українською. Але в батьківському домі переходить на російську мову їй було неважко. Вона не бачить у цьому проблеми і сьогодні.

«Сьогодні я повинна настроїти себе на те, якою мовою я буду говорити, думати, мріяти. Я не хочу приймати остаточне рішення. Для чого? Проти чого? Зрештою, це багат-

ство, коли поряд говорять двома мовами. Чому я повинна ставати біднішою, ніж я є?» Лариса безпорадно дивиться на мене великими світло-сірими очима, як наче я єдиний можу дати їй правильну пораду.

І ЗНОВУ ЦЯ ПРОСТОРИНЬ

Україна — це велика територія поміж Польщею та Росією, де перемішалися впливи сфер латинського Заходу та православного Сходу, вона несе свою долю вже в самій назві «Окраїна» (країна на кордоні). Один кордон розтягнутий поза всякими нормами. За площею це друга країна Європи, після Росії, її східної сусідки.

Чим далі ти просуваєшся на схід нашого континенту, тим помітніше уривається тіснота людського життя. Люди, які закладали міста тут, особливо по той бік Дніпра в козацькій країні, мали досить місця. Вони черпали щедрими руками з щедрих джерел. Коли йдеш вулицями Харкова, міста з півтора мільйонами мешканців, розташованого неподалік від російського кордону, думаєш: 350 років тому кінні екіпажі рушали в степ дорогами, що були такими широкими, ніби вже хтось намітив їх для автомобільного руху майбутніх століть. Що це? Футуристичний проект чи просто жага всього надмірного?

А взяти, наприклад, ці бордюри! Щоб до них дорости, треба мати семимильні чоботи. Кожен крок треба пильнувати, бо так можна й втратити рівновагу. Особливо треба бути уважним під час дощу, коли за якусь хвилину між тротуаром та проїжджою частиною виникають величезні калюжі. Тут і стрибки не допоможуть. Їх треба обходити. Далеко.

Чи сяє сонце, чи накрапає дощ, над цими вулицями досить простору. Тут збереглися класичні палаци із ХІХ ст., вишукано вписалися в навкілля, якраз посередині серця міліонного міста. Сьогодні там може бути пивниця або продавчиня-білявка стоятиме, мов привид, посеред гори джин-

сів та бавовняних сорочок. Тут поставлено намет на честь Євро-2012, яке агентство з торгівлі нерухомістю добудувало ще якийсь шикарний поверх.

По Пушкінській беззвучно просувається яйцеподібний лімузин. Ця вулиця до 1899 року називалася «Німецькою вулицею», бо на ній проживали переважно німці. Цей безкінечний американський виїзд нагадує мені приземлені довгі російські палаци, яких багато на цій вулиці. Тут не треба високо задирати голову в небо, тут усе в природній доступності. Можна не надривати спину, це корисно для спинного хребта.

Жага простору тут відчутна в усьому і її не треба відтворювати в цигарковій рекламі («Test the East»). Тут вона втілена в дійсність. Засновники міста, ця невелика жменя козаків, зважилися оселитися тут у «Дикому полі», як тоді називалася територія від Дніпра на схід. Гетьман застромив списа в землю, але не для того, щоб застовбити її на тисячу років. Оселялися спершу для проби, перезимувати якусь зиму, а там, можливо, і на довше.

В українських містах дійсна така картина: європейські цінності, світло Європи, ідея світового простору. Усе це прийшло зі сходу. На цих вулицях відчувається, як щось підіймається, шкутильгає, але йде вперед, душа жадає простору, підіймається вгору і так триває до сьогодні. Це вже майже забуто щастя великого простору.

І понад усім цим напнуто небо східної Європи — без кінця і без краю, в усю ширину і глибину. І в ту ж саму мить на небі відбувається якийсь сценарій, вам треба лише встигати за перемінами, де щось падає, а щось підіймається.

Навіть коли хтось і не слідкує за всім цим, все одно відчуває наслідки перемін. Ти чіпляєш на носа сонцезахисні окуляри, а іншою рукою напинаєш парасольку. Іде дощ, хоча сяє сонце. Так, ніби перебуваєш на промитих морськими бризами британських островах. Але ми перебуваємо на європейському континенті на сході, там, де він братається з просторами Азії.

СПІВАК

Цього суботнього вечора в літературному музеї має відбутися свято. Ще по-літньому тепло, у дворі під деревами, де зазвичай буває мало людей, вже зібралися гості, а на підході все нові й нові. Під час кожної зустрічі тут, в Україні, я помічаю, що в аудиторії не відчувається якась різниця поколінь. Тут завжди присутні люди різного віку, а поміж ними мелькають діти, купа дітей. У вічі впадають вишиті блузки, сорочки, жінки та чоловіки в народному одязі. Особливість цієї країни. Діти також часто прикрашаються різними яскравими стрічками, часто стрічки влітають у світле волосся.

У дворі чимало стендів, на яких розкладена всяка всячина, людей там найбільше, бо там їх частують смаженим поросям. Якраз підходящий привід сфотографуватися на фоні диму від вогнища. Якась жінка в рожевій сукні до п'ят проходить крізь ряди і запрошує до танцю. Вона запрошує до групового танцю. Дуже швидко утворюється коло, все робиться у веселій розкутій атмосфері. Тут багато сміху. Навіть коли два корейці зчіплюються під час танцю своїми рюкзаками. Обидва бадьоро відбиваються. Очевидно, вони навчаються в якомусь університеті, бо потім вони схвилювано розмовляють українською мовою з немолодою жінкою, яка їх супроводжує.

А що діється далі, поза цим двором? Таня розповідала мені, що свято проходить і там. Я оглядаюся на тротуар, здається, ще не все розпочалося. Ось під деревом на лаві сидить самотній чоловік і співає.

Так, він співає, але так тихо, мов робить це лише сам для себе. За його спиною проїжджають машини, в один і в інший бік, вони здіймають шум. Чи цей чоловік просто грає на своєму інструменті? Монотонний сіп на одній ноті? Тебе ніби ненав'язливо запрошують прослухати все це ще і ще. Я вже ледь не повертаюся до смаженого поросяти. Навколо чоловіка зовсім мало людей.

Цим співом я просто заскочений, але водночас він мене притягує. Череп у чоловіка виголений, лише посеред голови якийсь пучок волосся, «оселедець», як мені вже говорили. Він спускається тоненькою гривною з голови на комір сорочки. Хто носить такі зачіски? Та й такого інструмента, як на колінах цього чоловіка, я не бачив. Щось на зразок ліри.

Монотонний звук його пісень, монотонний голос — усе це все ще видається мені дивним. Я не можу підвести цього чоловіка з його співом під відомі мені канони. Я думаю про його чуб, про дерев'яний ящик на його колінах. Застиглі риси обличчя. Щось переконливе є в цій музиці.

Я уважніше розглядаю чоловіка. Кругле, повнувате обличчя. Нерухоме, жодної міміки. Над верхньою губою вуса. Під час співу він стуляє повіки, мов занурюються у свої пісні. Він доспівав пісню до кінця без жодного вияву емоцій. Я навіть не помітив, що він закінчив співати. Співак поклав свою ліру, широкий бокатий інструмент із світлого дерева, дуже плаский.

Нарешті в моїй голові прояснилося. Я ж знаю цей інструмент, це *кобза*, легендарний щипковий інструмент не менш легендарних козаків. Цей чоловік мов упав на землю з іншої планети якраз поміж машин на вулицю, він і є кобзар, він співає кобзарські пісні. Ось звідки в нього «оселедець» на голові та дивні довгі вуса. Також грубі штани, шкіряні черевики, все просте, зношене, зрозуміло, хто перед тобою.

Зміна інструменту не міняє звучання пісень. Співак і далі співає тихим голосом, пісню за піснею. Одне закінчується, інше розпочинається, усе без особливих переходів. Тут немає ні вершин, ні низин. Є сум, сум пронизує увесь спів. Голос розтягується, як тоненький струмок або як вітер, ніжний повів вітру, що повіває над степом. Відкривається далечинь і вона приваблює. Хочеться загубитися в ній і від цього стає страшно. Кожен крок у невідоме несе і щастя, і небезпеку.

Як довго я сиджу тут, а поряд сидять ще кілька людей? Ось дві старі жіночки всілися біля співака, але надовго їх не вистачило, вони знову впали в свою балачку, а тут ще прибув їхній автобус! Усе це оминає співака, ніби його не стосу-

ється. Він не рухається, його обличчя застигло. Може, й мені вже час іти звідси? Але меланхолія козаків просто в'їлася в мою душу, збаламутила відчуття часу. Я читав вірші Шевченка про козаків. Але я не чув, як звучать вони, покладені на музику. Я не чув цього до сьогодні. А цієї теплої української ночі на лаві перед літмузеєм у великому місті Харкові під шум машин я пересвідчився: вони звучали саме так. Жоден звук не був іншим. Співак, який випав із потоку часу, поставив свою кобзу на лаву, він щось бурмоче так же тихо, як і співав. Досить. Тепер він мене відпускає.

Ми, слухачі, даруємо співакові щирі оплески. Але нас мало, нас не чути, бо тут же всіх осліплюють фари машин, що проїздять мимо.

ПРО ВІЙНУ

Війна на сході України — це не щось таке, що оминуло Харків за сотні кілометрів. У Німеччині мене перед мою поїздкою сюди попереджували про небезпеки, які чатують тут на кожного у зв'язку з війною з Росією. Павутина політичних новин плететься насправді міцно. Кожен вважає, що знає про все на світі. І мусить так вважати.

Тут, куди я прибув, війна — не тема щоденних розмов. Для мене, чужинця, в усякому разі не видно жодних її ознак, хіба що пройде якась група молодих чоловіків та жінок у військовій формі, яких щодня можна бачити на вулицях, форма у всіх нова. Новобранці на шляху до фронту. І розмови з друзями точаться навколо чого завгодно, лише не війни.

Про війну говорять лише тоді, коли я про неї запитую, відповіді зазвичай ухильні і суперечливі. Навіть по телебаченню я майже не бачу ніяких картинок про війну, навіть у новинах. Загальне траляля, та й більше нічого.

Я не міг позбутися підозри, що війну переді мною, чужинцем, просто замовчують. Таке я пережив колись раніше, але то було в Польщі. Якщо я навіть з кимось мав справді тісні та довірливі відносини, національна тема лишалася

табу. Я нашттовхуюсь на межу і тому немає ради. Так, ніби національне тут для кожного, щось дуже потаємне, для чужинця *Off limits*.

Мені часто справді здається, що за всім цим криється щось таке, чого треба соромитися, про що треба мовчати. Поведінка в принципі дивна і немислима. Треба просто сказати: люди тут розглядають національні речі як щось дуже особистісне. Більше того, все це заховано в глибині свідомості. Це те, що в західному життєвому просторі давно вважається чимось відсталим, що вже давно перебороли і що має зникнути.

Опираючись на свій досвід тут я себе запитую: чи може так бути, що ми там поспішили? Чи хтось має право позбутися того, що колись було остаточно вирішено? Може, варто все за буквою буква повільно прокрутити назад? Спробувати заново? Можливо, варто наново осмислити мовний корінь самого слова *нація*? Це не щось інше, як *nasci*, бути народженим. Жоден із нас не пройде мимо того факту, що нас народжують матері *inter faeces et urinas*, що означає кров, кал, сечу матері. І від нашого першого крику ми підпадаємо під вплив умов часу та простору, в яких живемо. Ми народжуємося в певному місці, в певну годину. Ми нічого з цього не обираємо самі. Це і є доля. З цим ми народжуємося і помираємо.

Це так природно, що на кожного з нас накладено відбиток часу і місця нашого народження. Це як мох на скелях. Природний процес? Чи не спадало комусь на думку вважати святкування свого дня народження аж до глибокої старості за якусь політичну непристойність? Чому все це має залежати від місцевості? Радість народитися, скажімо, в Україні, Росії, Ірані, а в Німеччині має підстерігати якась небезпека?

Коли хтось не вбачає радості в своєму перебуванні тут, у цьому проміжку часу та простору, то як він може принести радість іншим людям?

Війна йде не десь, а менш як за сто кілометрів від Харкова, навіть якщо її слідів для чужинця на вулицях міста не помітно.

Думки тут ходять іншими дорогами, ніж деінде.

ГЕРОЇЧНА СМЕРТЬ, або ЯК ІНОДІ ВАЖКО ДІСТАТИСЯ З ПУНКТУ А ДО ПУНКТУ В

Ніби для того, хто все життя читав тексти, написані латинськими літерами, не досить стояти перед табличками, назвами станцій метро, крамниць, щоб вичаклувати із кирилиці щось ідентичне? Хтось же вигадав таке: не завжди любовний труд знаходить винагороду.

Керівництву Харкова спала на думку ідея викинути назви вулиць, залишені комуністичною епохою.

Тепер остання станція метро називається не «Пролетарська», а без підозрілого відтінку — «Індустріальна». Або взяти цю колосальну споруду в серці міста (де колись стояв Ленін із гірської руди), це була перша сталевобетонна будівля в молодому Радянському Союзі, своєрідне втілення ідеї Галікарнасу, я вперше побачив це диво на початку 90-х, коли вперше відвідав це місто, в той час назва «Госпром» асоціювалася з газовою індустрією та російськими нафтовими концернами. З початком війни з Росією ця назва, звісно, вважається застарілою і непридатною. Тепер ця будівля називається «Держпром» (Державна індустрія).

Та ж сама доля спіткала більшість герольдів минулого, заслужених комуністичних діячів, на честь яких було названо вулиці або майдани (звісно, після їхньої смерті), їх замінили іншими назвами. Подорожній, як правило, не може дати їм лад, як не міг дати лад їхнім попередникам. Хто вони, сьогоднішні угодники? Видатні українські патріоти?

Принаймні орієнтуватися в усьому цьому вуличному безладі чужинцеві важко. Щось висить нове, на щось прибили іншу табличку. Усе це не відповідає дійсності. В усякому разі офіційно.

Що ж усе це означає? Хто і що вважається тут «офіційним»? Політик, який дав вказівку? Чиновник, який її виконав? Мешканець, який проживає тут усе своє життя і не

збирається змінювати адресу? Жертвою так чи так завжди виступає подорожній, який заблукав і не може знайти адресу.

Місцеві мешканці мають також проблеми, коли хтось домовився про зустріч, а місце зустрічі лишається загадкою. Бо хтось пустив у світ цей веселий кросворд із назвами вулиць та майданів. Не кожному, хто поспішає в своїх справах, це навіває веселий настрій.

У людей виробився свій спосіб на це реагувати, Вони взагалі ніяк не реагують, а просто використовують старі назви. Люди не сприймають усерйоз те, що їм пропонує міська влада. Роздратованість у ставленні до державних інстанцій тут велика. Сюди ж відносить і ставлення до утворень нових понять. Для багатьох це надто важка проблема.

І от трапляється таке: усі користувачі засвоїли нові назви вулиць (скільки це може тривати?) — а тут якраз намулялася наступна реформа? Чи ми сьогодні такі впевнені в своїй непогрішності, що можемо сміливо наносити на таблиці імена героїв, які витримують запит вічності?

ЛЮДМИЛА

Людмила — маленька енергійна особа. Їй років п'ятдесят. Вона працює, як і більшість жінок, яких я зустрічав тут, у неї розвинута самосвідомість, з нею легко говорити. Вона викладає німецьку мову, але з державними школами розпрощалася вже давно. Там погано платять. Тепер вона викладає в приватних школах, які виникли останнім часом. Вона навчає ділової німецької мови, як цього вимагає ринок.

У них із чоловіком є ще дачний будиночок в південно-східному напрямку в Донецькій області, де зараз точиться війна з Росією. Коли одного дня над дачею пролетів гвинтокрил, вони вже знали, що трапилось.

Вона розповідає про реакцію на цю подію її колег та знайомих. Серед них багато росіян. Дехто з них покинув Укра-

їну та подався до Росії, інші лишилися тут, тим самим зробивши свій вибір. Так і має бути, запевняє Людмила.

Але дехто не захотів миритися з українським вибором, як, наприклад, одна Людмила російська колега. Вона не розуміє, чому Людмила відчуває себе україркою, вона сумує за Радянським Союзом, за втраченим радянським трибом життя. Вони багато сперечалися на цю тему. Аж доки російській колезі увірвався терпець: «Якщо ви хочете тепер управляти своєю країною без нас, росіян, то можете знову чистити унітази для інших».

Людмила: «Це була мить істини! Вона показала своє справжнє обличчя, моя люба колега!»

Вона дивиться на мене спокійним поглядом, але якось задиристо. Вона не дасть себе залякати. Мені це подобається.

«Якщо ми будемо чистити унітази, то вони принаймні будуть чистими», — так я відповіла своїй колезі.

Це було останнє слово в суперечці. Маленький приклад з буднів, він свідчить про те, як зіштовхуються два різні стереотипи і як отруюється клімат поміж людьми, які роками жили в мирі та злагоді. Так виникають рани, які заживають важко. Непорозуміння між росіянами та українцями сягають глибоко в історію. Насильницьке захоплення Криму — це не причина, це лише привід. Здається, що непорозуміння — доля обох народів. Чи питання долі вирішуються?

МАЛЕНЬКИЙ ЗЕЛЕНИЙ ПЛАСТИКОВИЙ ТРАКТОР

Вранішня зоря вже шкрябала обрій своїми рожевими нігтиками, коли ми покинули Харків і рушили в напрямку Донбасу, де сьогодні йдуть бойові дії між Росією та Україною. Наш автобус упакований по саме нікуди. Подушки, коробки з книгами. Як сюди ще затесався зелений пластиковий трактор? Ще є місця для нас чотирьох: це Сергій Жадан із Харкова, автор книг для дітей Сашко Д. з Києва, і я, запро-

шений українським ПЕН-клубом на місяць до Харківської літературної резиденції. Та найголовніший тут наш водій Олег, молодий міцної будови чоловік, який добре знає свою справу. А на передньому склі у нас майорить жовто-синій український прапорець.

Місто саме починає пробуджуватися зі сну. У житловому кварталі розміщено дві фабрики. Одна будує танки, інша — турбіни. Обидві «працюють», як звикли тут говорити. Фабрики займають чималу територію, як і все тут. Для нас, людей із Заходу, це незвично. Але для міста з населенням у півтора мільйона це норма.

Ліворуч — стадіон «Металіст», де проводить зустрічі місцевий спортивний клуб «Металіст». Сьогодні замість нього грає донецький «Шахтар».

«То гравці переїхали жити кудись в інше місце?», — запитую я наївно. Сергій відповідає скупко: «В Донецьку наразі жити не можна. А побудований до “Євро-2012” новий стадіон стоїть без діла».

Сонце таки піднімається над землею, а ми прямуємо на південний схід. Через годину поїздки ми виїздимо в чисте поле. Врожай зібрано, лишилася стерня. А далі — поле соняхів. Вони стоять з похиленими чорними головами і чекають на страту. Деякі поля зорано під озимину. Дивлюся на знаменитий український чорнозем, великі брили землі, що має своє політичне значення. Я майже не помітив круглої баварської таблички, але раптом пригадав, що кілька днів тому хтось із моїх українських друзів обурювався діяльністю німецьких хімічних фірм в Україні, шкідливим впливом добрив концерну Монсанто. Внаслідок дії цих добрив місцеві сади перестали родити. Чи це міфи, чи правда? Це питання мучить чужинця, який любить цю країну.

На іншому узбіччі лежать не лише поля. Очам відкривається «Дике поле». Поселення козаків, які свого часу заснували й Харків. Типові слобідські пейзажі: балки з кущистими боками, десь вдалині в тумані перелісок. Назва «Дике поле» підходить тут щонайточніше, бо надто мало ознак присутності людини. Протікає якась річка, оминає-

мо сосновий ліс із високими стовбурами, пофарбованими кольорами осені.

Наша поїздка до Донецька запланована на чотири години. Дорога Харків–Донецьк–Ростов бездоганна. Розділена на чотири смуги, вона тягнеться на південний схід. Двоє місцевих колег притулилися до віконця і намагаються заснути.

Гість не спить і всотує картини, які мелькають за вікном автобуса. Дві жінки вдвох перевозять на велосипеді великий стовбур. На узбіччі старий чоловік розклав для продажу яблука, він тут один-єдиний на автобусній зупинці: картина загубленості навіть боїться страху.

Як завжди, під час подорожі по незнайомій місцевості: очі відкриті, щоб збирати картинки та фіксувати їх. Перша перешкода на дорозі. Острів з бетону прямо посеред дороги. Олег минає перешкоду, я лише в останню мить помічаю, що тут щось не так, як слід. Десять чи дванадцять солдатів у військовій формі з автоматами. Один із них підходить до вікна і потискує Олегу руку. Обмінялися жартами, і ми рушаємо далі.

Ми оминаємо бетонну перешкоду і проїздимо через Слов'янськ. Широка табличка, вся посічена кулями автоматів. Хтось намалював навколо дірок квіти в світлих тонах. Квіти, як сліди від пострілів. Це має гарний вигляд.

«Саме в цій місцевості розпочалася війна, — пояснює Сергій. — Російські бойовики захопили ось ці будинки і тримали їх у своїх руках».

Ми їдемо далі. До Донецька лишаються ще десять кілометрів. Там окупанти. Нам назустріч рухається військовий конвой. Два бетонних бар'єри праворуч і ліворуч роблять вулицю завузкою. Солдати у військовій формі. Один із них махає сигнальним диском. Дорогу нам пересікає машина ОБСЄ. Олег та Сергій обмінюються усмішками. Я все це не відразу помітив. На війні люди привчаються дивитися на все уважніше...

Вдалині маячать терикони. Блоки кольору антрациту в формі трапеції. Це територія Донецького вугільного басейну, найбільшого в СРСР. Повсюди одноповерхові будин-

ки, сади, городи. Олег опускає скло і запитує про дорогу. Коротке запитання, коротка відповідь.

З тих пір, як ми з'їхали з автостради Харків–Донецьк–Ростов, наша дорога дуже змінилася. Тут усе в стані війни. Суцільні ями, вирви, на жаль, вже ніким не прикрашені. Тут просто неможливо проїхати. Олег виявляє усе своє небуденне мистецтво водія, але сам ледве втримується за кермом. Та нам треба поспішати, у нас досить щільна програма. Відстані між школами та дитячими садочками, куди ми веземо наші подарунки і де мають відбутися наші творчі зустрічі, аж ніяк не короткі.

Ми приїхали до першої школи. Директорка, вродлива, молода жінка на високих підборах, явно підготувалася до нашої зустрічі, зустрічає нас на порозі школи. Вона простягає нам коровай, кожен відщипує собі шматочок. Школа розміщена в колишньому Будинку культури, в задній частині будівлі міститься шпиталь для солдатів, яких поранили на фронті.

Зал, де відбувається зустріч, заповнений по вінця. П'ятдесят школярів у віці чотирнадцяти-п'ятнадцяти років, як це часто буває, хлопці ховаються в задніх рядах. Вчителі — переважно жінки, багато пенсіонерів. В Україні немає закону стосовно вікового обмеження для працюючих пенсіонерів не лише в школі, а й у вузах. Багато хто з цього користується, бо пенсії надто низькі.

Сергій, який регулярно проводить такі зустрічі в Донбасі, читає свої вірші. Зав'язується жвава бесіда, спершу тон задають вчительки, потім ініціативу перехоплюють дівчата. Про війну — жодного слова. Інтерес присутніх до іноземного гостя, звісно, досить високий, лунають і запитання приватного характеру (чи одружений, скільки дітей тощо). На запитання, чи я мешкаю в приватному будинку, я сам не готовий відповісти. Під кінець уже всі зріднилися, роблять фотографії у групах, а також по двоє, по троє. Гарна, освіжаюча подія, яка приносить радість.

Коли ми покидаємо цю місцевість, то у воротах саду я помічаю танк, накритий маскувальною сіткою. На танку сидять солдати з автоматами. На ще зовсім новому будинку

звисає вниз аж до клумби зруйнований фронтон. А над усім цим святково напнуте голубе небо, яке випускає на землю сонце. На тротуарі стоїть жінка з корзиною слив.

Перед териконами, в тумані між високими житловими будинками Донецька ми піднімаємося на пагорб, який здається мені не природного походження. Олег уповільнює рух. Вони про щось перемовилися з Сергієм, і водій повертає назад. Дорога вся в ямах, наші голови просто літають угору-вниз. «Там за териконом уже стріляють», — пояснює нам Сергій маневр водія.

Перед Мар'янкою, де має відбутися наша наступна зустріч, бовваніє іржавий скелет згорілої заправки. Дорога виходить на міст. Міст буквально висне в повітрі. Навколо стоять солдати, це дорога до Донецького аеропорту. Олег робить поворот, він хоче спробувати пошукати інший шлях. Навколо бетонні блоки, шлагбауми. Збоку піднімається сіро-чорна хмара диму. Це вугільна електростанція, бруд піднімається з усіх боків.

На іншому боці — житловий комплекс, він просто гігантський. Десятки десятиповерхівок. Спершу я не помічаю нічого особливого, але мені підказує: усі вікна чорні. Лише дірки. Тут ніхто не живе. Російська артилерія не лишила тут нічого живого. Далі рейки. «Далі, — показує Олег рукою, — починається мінне поле».

Звечоріло. Ми заїжджаємо ще на одну станцію, але тут ми лише роздаємо подарунки. Це дитячий садочок для дітей, батьки яких працюють на тій вонючій вугільній електростанції. Садочок доглянутий, паркан під старими деревами укріплений. Поряд з українським прапором майорить прапор Євросоюзу. Діти щось кричать на майданчику, нас зустрічають три виховательки. Я несу велику коробку до дверей, вона, на щастя, не така важка, як здається на перший погляд. Нарешті на перший план виходить зелений трактор. Якийсь хлопчисько зачіпляється за нього і піднімає крик. Слава богу, не танк...

Ми повертаємося назад. У готельчику край дороги ми робимо невелику зупинку, щоб перекусити. Вже давно стемніло, а в нас попереду ще чотири години дороги. На щастя, без вибоїн.

ГОЛОД!

«Ліквідація приватної власності — це повна емансипація усіх людських якостей та почуттів». Так стверджував Карл Маркс. На цій помилковій оцінці людської природи базується ідеологія комунізму. Найпотужніше втілював її в дійсність російський радянський чоловік Сталін. В ім'я комуністичної ідеології він знищив мільйони людей.

Вже в 1932–1933 роках Сталін проводив заплановане винищення голодомором всього населення України. У селян відібрали зібраний урожай. Отже, наступного року не було чим засівати поля. У великих містах меншою мірою, а на селі люди суціль голодували. За два роки (1932–1933) вимерло від шести до восьми мільйонів людей (дані 2019 р.). Люди падали від виснаження просто на вулицях і помирали.

Це було сталінське буквально тлумачення виразу «ліквідація приватної власності». А звідси виростала ще й «повна емансипація усіх людських якостей та почуттів», про які мріяв Карл Маркс. Усе це знайшло своє втілення в масових похованнях.

Російський літературознавець Лев Копелев був задіяний у насильницьких заходах в Україні як молодий комуніст. Ось що він пише в своїх спогадах: «Я сам брав у всьому участь, ми прочісували цілі території, залізною палицею ми штрикали землю, перевіряли, чи не сховано щось із зерна. Разом з іншими я спорожняв скрині в старих людей, затуляв вуха від крику дітей та жінок. Страшної весни 1933 р. я бачив, як люди помирали від голоду. Я бачив дітей та жінок із роздутими животами, вони ще дихали, але вже синіли і дивилися неживими, пустими очима. А навкруг трупи, трупи в обірваних кожухах, дешевих войлокових чоботах. Я бачив усе це, але ані збожеволів, ані скоїв самогубство. І я не проклинав тих, що посилали мене відбирати зерно в селян. Адже я був упевнений, що беру участь у великій трансформації країни, що в майбутньому люди тут житимуть краще, що горе та страждання цих людей спричинено класовим ворогом».

А так звана світова спільнота робила вигляд, що нічого не помічає. І сьогодні цей голодомор, це винищення українського народу не всі сприймають без спротиву. Мораль та права людини, очевидно, вимірюються залежно від градусу широти.

Ця подія початку 1930-х років до сьогодні відлунює в душах українців, у їхніх головах та серцях. Таке не можна забути. Це треба знати кожному, хто приїздить в цю країну.

МАЙДАН СВОБОДИ, БЕЗ КІНЦЯ І КРАЮ

Лише після закінчення панування комунізму та російсько-радянської влади стало можливим це перейменування на «Майдан Свободи». Але ще довго над майданом височів Ленін зі своїм оголеним черепом над усією кам'яною пустелею. Незалежність України, здобута 1991 року, не була його свободою. Однак він ще довго стояв на п'єдесталі. Аж доки однієї ночі прийшли месники з Майдану-2014, прийшло багато людей. Це мали бути тисячі, щоб ось так дружно повалити гігантську статую на землю.

З тих пір «Майдан Свободи» не спорожнів.

За весь неспокійний 2014 рік по всій країні було повалено чимало постаментів Леніну, а всього їх було поставлено шість тисяч. У багатьох містах та селах досі точаться суперечки: чи варто було це робити?

«Майдан Свободи» з Леніним і без нього. Відрив від Москви 1991 р., від східного братика-душителя. Плоди політичного, військового та культурного домінування великого сусіда. У слов'янському світі це російське домінування до сих пір потужне. Такий собі чоловік, як Олександр Солженіцин, наприклад, одержимий «гарячим почуттям», що росіяни, українці та білоруси — це один народ. Але всупереч цьому стверджується розуміння свободи України, як державного, правового та культурного самоутворення.

Відчуття свободи — це сильне почуття, воно гріє душу, надає їй життєдайної сили. Його можна порівняти лише

з пафосом Французької революції двісті літ тому. Нам воно певною мірою чуже, бо ми на Заході обпекли пальці об ідею націоналізму. Що ж, годинник історії не знає нормальних часів.

Для мене це поза сумнівом: почуття українців щодо свободи своєї країни сильні і щирі. Я не зустрів нікого серед української інтелігенції, хто б це заперечував.

Хто зважиться перебрати на себе право цензури над почуттями інших народів? Чужий досвід тут не годиться.

ЦИВІЛЬНИЙ ЦВИНТАР № 17

Солдатські могили — великі проповідники миру.
Їхне значення завжди буде рости.

Альберт Швайцер

Пригадую свої другі відвідини цвинтаря, де поховано солдатів, які загинули під час Другої світової війни між 1941–1943 роках в битвах за Харьков (така була назва міста на той час). Офіційний статус цвинтарю було надано бундеспрезидентом Герцогом у 1998 році. Таких поховань по Україні багато. Українці знову й знову показують, де ще лежать останки німецьких солдатів, які загинули під Харьковом. Їх усіх треба відшукати і перепоховати.

Про поїздку на цвинтар було моє особливе прохання як гостя «літературної резиденції». І от одного осіннього ранку на мене чекає під готелем автомобіль з жінкою-водієм та молодим хлопцем, які везуть мене до цвинтаря № 17.

Якийсь час ми їдемо мовчки. Чи це все ще Сумська? Тут інші масштаби. Нарешті Сумська закінчується, ми виїздимо на «міське кільце». Повсюди кущі. Ні, є ще й високі дерева: клени, каштани. Машин на дорозі небагато. Кілька пішоходів. На самоті пасеться корова. І небо. Так багато простору!

Дуже мало зупинок. Табличка кирилицею. Цвинтар № 17. Нарешті ми досягли своєї мети. Борис, студент-історик, сидить поряд із водієм з держадміністрації. Він під-

робляє у відомстві догляду за пам'ятниками, ця поїздка для нього — замовлення міста. А ще поряд зі мною, звісно, моя перекладачка Олександра К., моя вірна подруга, яка всі ці дні перекладає для мене.

Отже, нас тепер троє. А тоді, на початку 2000-х, відразу після офіційного відкриття солдатського цвинтарю бундеспрезидентом Герцогом я тут був один. Ніхто з німецької делегації мене не супроводжував. (Дехто тремтів від страху.)

З погодою нам пощастило. Сьогодні стоїть свіжий вересневий день. На небі купчаться окремі хмаринки. Але вони лишують досить місця для сонця. Їхнє сяйво прокладає нам шлях.

Новенькі, щойно поставлені ворота. (Якщо тут щось нове, то дійсно нове, бо через рік воно вже буде обвітрене і вицвіле.) Пряма головна дорога через цвинтар показує нам наш напрямок. Ми йдемо, і цьому немає кінця. Це нагадує мені масштаби американських цвинтарів, які можна лише об'їхати на машині. На щастя, машин тут майже не видно. Та й доріг для проїзду немає.

По дорозі ми роздивляємося могили. Пишні прикраси з квітів, переважно з пластику. Могили замуровано, на них лежать плити, якась могильна тюрма, ніби хтось хотів би перешкодити поверненню покійників назад на землю. На більшості могильних плит із останніх тридцяти-сорока років портрети вкарбовано в темний камінь, вони прихорошені, мають молодший вигляд. Поряд з могилами стоять лавки, на яких живі влаштовують пікніки для мертвих, наприклад, через тиждень після Великодня. Тоді родичі сідають поряд з могилою, розпаковують свої корзини, пригортають покійників, чаркуються, п'ють горілку чи пиво (для цього припасують дволітрові пластикові баклаги), п'ють за все, що було і за нове побачення.

Обходитися в такий спосіб зі смертю — це належить до дуже милих звичаїв, які я зустрічав в Україні. Ми йдемо і йдемо, а німецький цвинтар усе ще не появляється. Я проти сучасної звички ледь що хапатися за мобільний телефон. Замість цього ми широко розплющуємо очі й шукаємо па-

горби, помережані чорними цятками — могильними каменями. І ми справді бачимо зелений схил балки, зелені луки. Щось подібне загубилося в моїй пам'яті. Борис забігає наперед, перевіряє: так, це тут. Широкі, широкі зелені луки, трохи вище — перелісок. Ніякої перешкоди для очей, ніщо не відволікає увагу. Коли зводиш голову вгору, то бачиш сусідні пагорби, густо усіяні могилами. Земля мертвих, велике місто на півтора мільйона людей. На обрії ліс, тільки ліс, який переходить у небо. Та ще отари хмар і сонце, що намагається протиснутися в щонайменшу шпарину.

Особлива година, особливий настрій для всіх трьох. Стільки зелені навколо нас! Величезні луки. Зрідка лише порушується спокій погляду, на схилі стоять стели з граніту. На стелах записані імена двадцяти трьох тисяч солдатів в алфавітному порядку. Архітектура цього комплексу видається нам дуже вдалою. Замість того, щоб усіяти луки неміряною кількістю хрестів, обмежилися кількома групами хрестів із сірого граніту, вони стоять тут, як символи багатьох.

Ми також група із трьох, і ми читаємо на каменях довгі списки імен. Основна дата народження для більшості це 1920-і роки. Їм було по дев'ятнадцять-двадцять років, комусь, може, трохи за двадцять, як вони загинули під Харковом. Це нам усім трьом перевертає душу. Це зворушує душу і німцєві, і українцям, це долає межі й кордони. Ми стоїмо втрьох у цей вересневий день на цьому зеленому пагорбі, і наші душі так близько відчують одна одну, як це буває рідко між людьми. Тут не треба слів, особливо великих. На цьому великому полі смерті ми разом розуміємо, що таке життя.

P.S. Мертві цієї великої вселюдської битви ще не всі зібрані і перепоховані, а за кілька кілометрів звідси в цій самій країні готуються нові трупи. Ця індустрія процвітає, бо знаходяться ті, хто все це оплачує та хто на цьому заробляє. І ця країна — Україна — живе в Європі без Сталіна та Гітлера.

І якщо навіть у буденному житті громадяни не так чітко відчують сліди війни, все одно факт є фактом: у багатьох

родинах їхні сини та дочки знаходяться на фронті, і рідні мають за них тремтіти. 13000 солдатів загинули з 2015 року з українського боку, серед них багато студентів, випускників вишів, цілі прошарки освічених людей, які мали будувати майбутнє цієї країни. На цей раз роки народження загинблих — пізні 1990-і.

Після моїх перших відвідин цвинтаря № 17 міста Харкова (2000) я написав:

«Я дивлюся на пустий зелений схил, на якому лежать відтепер двадцять три тисячі моїх молодих земляків, серед них і мій дядько Герман, що загинув влітку 1943 року під Харковом. А далі інший схил для покійників цього міста, і в мене виникає бажання приїхати сюди знову, влітку, найкраще — це прийти з друзями, прихопити з собою житнього хліба та сала, а ще не забути про горілку, сісти біля могил близьких і відзначати свято життя та смерті. Одну склянку я вип'ю за дядька Германа, від якого мені лишилася лише чорно-біла світлина. Він щойно закінчив університет, коли його мобілізували. Звісно, українські друзі вип'ють разом зі мною. Такі події я не раз пережив тут. Тут респект перед смертю безмежний».

З тих пір минуло майже двадцять років. До сала та горілки руки не дійшли. Але прогноз був правильний: респект моїх українських друзів «перед смертю безмежний». І я тут не востаннє (на те воля Божа). (Тут Бог ближче до людей, ніж деінде.)

Харьков (як це місто називалося раніше) розкинувся на території, де було найбільше битв під час Другої світової війни. Місто захоплювали то одні, то інші. Сорок тисяч німецьких солдатів, які влітку 1941 року несли сюди війну, знайшли під Харковом свою смерть. Після зміни політичної влади в 90-і роки змогли бути закладені цвинтарі. Половина з усіх загинблих перепохована саме тут, на харківському цвинтарі № 17, тут мертві знайшли свій спокій.

ТАК СМІЮТЬСЯ ЛИШЕ КОЗАКИ

I

Сміх заражає — перед цією картиною глядач завжди за-
скочений, мов трапилося щось невідворотне. Хіба тут мож-
на не сміятися разом з усіма? Кожен із нас пережив щось
подібне. Наприклад, у школі, коли бацила сміху перебігла
учнівськими рядами і заразила всіх-усіх. Ми часто навіть не
знали, про що йшлося, але сміялися разом з усіма. Проти
цього не міг встояти ніхто.

Дух перехоплювало, лише вчитель мав дурний вигляд
і не розумів нічого. Цей сміх не можна було придушити —
жодного шансу. Можна було лише нашкодити. Бо цей сміх
підтримували всі.

Цей досвід належить до небагатьох речей, які ми винес-
ли зі школи: проти лоскоту сміху на білому світі не виросло
жодне зілля. Ну, а що б це, зрештою, дало? Кому б прислужи-
лося? Отже, імпульсу сміху краще просто піддатися, ліпше
сміятися самим очима, а не скалити марно зуби.

Чоловіки на картині Репіна широко пороззявляли свої
роти, сміх просто виривається з їхніх тіл, вони ось-ось лус-
нуть. Вони впираються один в одного, як ми колись у школі,
і якщо в одному з них сміх притихне, то загримить інший,
або вже сміх перейде в собаче гавкання, хор перелаштуєть-
ся, повітря затремтить, усе тріпотітиме навколо цього не-
зграбного чоловічого черепа. Цьому всьому немає кінця.

Товариство в двадцять чоловіків стоять, тісно при-
тиснувшись один до одного, жоден не схожий на іншого.
Кожен втілює свій власний типаж, починаючи від одягу,
закінчуючи виразом обличчя, якесь закляте товариство,
сплавлене сміхом в одне ціле. Вони належать до купи, вони
всі однакові. Ніхто не внизу, ніхто не вгорі: їхній сміх іде
з однієї душі.

Посередині сидить писар, усі тісняться навколо нього,
бояться пропустити бодай якусь закарлюку. Він голова цієї
групи, він її рука. Не він задумує, він служить. Він міцно

тримає в пам'яті все, що вони йому кричать. Двадцять чоловік пишуть цього листа. То хто ж адресат?

«Запорізькі козаки пишуть листа турецькому султанові» — пояснює підпис під картиною, яку російсько-український художник Ілля Рєпін створив у 1880-х роках. Історична картина, на це тоді в Європі була мода. Минуло двісті років, перш ніж Рєпін узявся за пензель і написав цю картину. Запорізькі козаки на той час вже давно покинули сцену історії, але легенди про них продовжували жити. Тоді, коли Рєпін створив свою картину, кожен росіянин і кожен українець знав, що мав на увазі художник. Якщо навіть перед писарем лежить чистий аркуш, це послання відоме слово в слово:

«Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого Люцифера секретар! Який ти в чорта лицар, що голою сракою їжака не вб'єш? Чорт висирає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти синів християнських під собою мати, твого війська ми не боїмось, землю і водою будем битися з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колісник, єрусалимський броварник, Олександрійський козолуп, Великого й Малого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіюка, і всього світу і підсвіту блазень, самого гаспида внук і нашого хуя крюк, а нашого Бога дурень. Свиняча морда, кобиляча срака, різницька собака, нехрещений лоб, мати твою вйоб! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден єси матері вірних християн! Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць в небі, рік у книзі, а день такий уже, як і у вас, поцілуй за те у сраку нас!..

Підписали: Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошом запорізьким.

Усе гостріші глумливі слова падають на голову найлютішого ворога, який сидить в Стамбулі по той бік Дніпра. Сміх має показати зневагу, образи мають бути дошкульними, султан у своєму палаці з євнухами має сердитися. Він зважився вимагати від них, вільних козаків, нечуване: підкоритися йому, цьому «козолупу». Він що, не знає, хто вони такі? Це

вони зі своїми кораблями-чайками виринають у турецьких гаванях, щоб сіяти страх і жах по всій Османській імперії.

Війна — це життєва сила всього їхнього існування. Так вони жили і вмирали. У створенні держави вони були так же мало зацікавлені, як і поширенні грамоти. Вони проживали на кордоні цивілізації, на кордоні степів, вони кочували поміж Дніпром та Доном, і були невловні як для російського царя, так і для турецького султана.

Коли Ілля Репін створив свою картину, намагаючись увічнити народ воїнів, минало XIX століття. Козаки давно розчинилися в «модерній епосі». Але міфи ще були живі, прибравши романтичного ореолу. У Репіна були свої причини звернутися саме до такої теми. Він сам народився в родині козацьких нащадків і виріс в Україні. Він знову й знову повертався до козацької тематики: замальовував зброю, одяг, предмети вжитку. Перш за все — голови, обличчя. В нього були цілі теки таких замальовок. Не менше як двадцять облич, які сміються, виконані на полотні олією. Репін був геніальним портретистом, у Росії він був популярним художником. Він мав великі замовлення від царського двору.

Коли я побачив цю картину вперше, я був нею просто зачудований, цим безмежним сміхом, цією енергією козаків, від якої картина могла просто вибухнути. Хіба можна пройти мимо такого з байдужим виразом обличчя? Тоді я ще мало що знав про історичний фон, та й самого художника Іллю Репіна тоді (2005 р.) я знав зовсім мало. То була виставка в Німеччині, вона мала гарну рекламу навіть у моєму місті Вупперталі. Тоді я вперше побачив цю велику картину, яка має дві версії. Для німецького музею, на жаль, була запропонована попередня студія картини. Але мені й цього було досить. Це було для мене відкриття, яке не скоро забулося.

Під час наступного візиту до Харкова, я знав, що я відвідаю в першу чергу.

У художньому музеї міста експонується одна з версій цієї картини.

Недалеко від Харкова розташоване невелике містечко Чугуїв, де художник народився у 1844-му році. Спершу кар-

тина висіла в Санкт-Петербурзі в галереї колекціонера Павла Третьякова, який купив її в автора. У 1930-і роки згідно з культурною політикою Радянського Союзу картину перенесли на батьківщину художника.

З 1935 року вона знайшла своє місце в художньому музеї міста Харкова, разом з іншими творами автора. Там і пережив я сміх козаків знову, на цей раз в усій повноті — обсягом два на три метри.

II

Чугуїв став передмістям Харкова, півгодини поїздки на автомобілі. Ілля Репін служив тут солдатом царської армії, а коли військові дії не проводилися, то торгував кінями. Ось у цьому селянському будинку народився майбутній художник. Будинок добре зберігся: це хата з глини з маленькими вікнами, звісно, одноповерхова, вкрита соломою. У місцевій військовій школі хлопець вивчав топографічний рисунок. Він мав при цьому показати талант, інакше б його не направили в науку до іконописця.

Наступним кроком на шляху навчання була художня академія в Санкт-Петербурзі. Його вчителем був Іван Крамської, на той час відомий портретист. Репін закінчив академію з «Великою золотою медаллю». Спершу молодий художник направляється до Риму, потім до Парижа. Там він лишається на багато років. Звичайно, він скористався з нагоди познайомитися з Гюставом Курбе та імпресіонізмом.

Важливі роки для художника-початківця. Потім Репін повертається на Батьківщину, а вже пізніше надовго зупиняється в Санкт-Петербурзі.

Є картина, на якій зображено повернення Репіна в батьківський дім у Чугуєві, де він провів дитинство та ранню юність (створена 1876 року). Вона витримана в бруннатному кольорі рідної української землі. Дві селянські хати, вкриті соломою, стіни побілені крейдою, вікна маленькі, не вікна, а люки, ні шляхів, ні доріг. Тут батько міг продавати своїх огирів. Перед будинком стоїть багато людей із села, вони прийшли привітати молодого чоловіка та жінку, які щойно

приїхали. Екіпаж, на якому вони сюди прибули, ще стоїть. Я роздивляюся тих, що прийшли привітати гостя. Ось стоїть маленький згорблений старий чоловік в селянському одязі з довгою сивою бородою. Чи це не батько художника? Позаду — жінки різного віку: товста бабуся, одягнута в чорне, її підтримує молодша в рожевому одязі. Молода дівчина біля дверей могла щось допомагати по господарству, хлопчик біля неї ще, вочевидь, не ходить до школи. А збоку, зовсім відокремлено стоїть юнак. Він підняв руку для несміливого, напівприхованого привітання.

Мить затамованого чекання.

Найвиразніша фігура картини — трохи відійшла від середини, це високий стрункий, довгоногий чоловік в модному чорному плащі з білим шаликом, у руці він тримає капелюха. Елегантний вигляд міського мешканця та селянське оточення. Трохи далі на задньому фоні жінка, одягнута також згідно з модою в чорне. Це дружина художника Віра, портрети якої він малював часто.

Зустрілися два світи. Гості з чужого світу повернулися в домівку, яка стала чужою. Може, художник повернувся саме з Парижа? Важко собі уявити, як ці двоє, що звикли до світського життя, знайдуть своє місце в темній селянській хаті.

З цією картиною перед очима я прибув до Чугуєва в музей імені Рєпіна. Прямо біля дороги стоїть ця одноповерхова селянська хата, стріха з соломи. Яка це за рахунком копія з оригіналу може бути?

Я тут єдиний гість цього сонячного вересневого ранку. Мене приймають троє: чоловік у формі та дві жінки. Їхня привітність дещо безпорадна, в ній є щось зворушливе. Три-чотири малесенькі приміщення з дерев'яною підлогою, на стінах дві ранні картини майстра, кілька ескізів з раннього періоду творчості. Я не поспішаю, роздивляюся, потім запитую про картини. Жінка, яка продала мені вхідний квиток, витягує з шафи коробку. Охоронець схвально киває головою. Що я хотів би придбати поштою листівки, про це я мушу чітко заявити кілька разів.

Сад навколо будинку, мабуть, найкраще, що тут є. Він лише здається маленьким, насправді він просто розкривається зсередини, щоб показати свої глибини. Солодко пахне клумба з квітами. Вони саме цвітуть ранньої осені. Далі якийсь хлів, у такому батько Репіна міг тримати коней. А син міг тут малювати. Про що могло б розповісти це посіріле від часу дерево? Поміж квітів треться біло-сіре кошеня, воно лащить до гостей.

Я відчуваю велике тепло в грудях, коли повертаюся з будинку Репіна до автостанції і знову занурююся в гамірне життя кіосків, кафе, закусточних, пивниць. Я почуваюся розслабленим. Мабуть, так воно все й було сто п'ятдесят років тому.

ВЕРЕСЕНЬ

На моїх шляхах по місту — а це чималі відстані — весь час падають на асфальт каштани. Я їх бачу, я їх чую, вони на кожному кроці вулиці, де немає більше ніяких плодів, лише бетон, камінь, асфальт. Вони котяться по невтішній сірій бруківці, кожен апетитніший за іншого. Я б хотів їх порятувати. Я не можу відірвати від них очей, знову й знову становлюся на коліна. Скоро я набиваю ними свої кишені, це моя зброя проти безмежності природи, яка прагне плодоносити знову й знову. Я і щасливий, і перевтомлений водночас. Спершу я звільняю кишені. Місця на столі мало. Бо тут вже лежать каштани, які я приніс вчора і позавчора. Ці вже трохи втратили блиск. А щоб порятувати сьогоднішні, я вирішив поквапитися. Що ж робити?

Так — що...

ЖАЛЬ БЛИСКУ

Жаль блиску стиглих каштанів

Падає плід за плодом
Рветься колючий одяг
Нам сліпим попід ноги

В куряву битих шляхів
Сильні блискучі пружні

Чиста краса
Ні на що не придатна
Лиш годувати свиней

А хтось стає на коліна
Щоб погладити дивне хутро
На долоні послати ліжко
Де їм так затишно
На коротку мить
Блиск зникає так швидко

як і втіха очей

КОЛИ МУЗИ МОВЧАТЬ

Рідко назва «Харків» з'являлася в німецьких ЗМІ так часто, як в останні місяці. Місто лежить на крайньому сході України десь за двадцять кілометрів від кордону з Росією, на початку цього року воно потрапило якраз у центр геополітичних конфліктів. Повстання українського народу проти свого уряду, пов'язане з поняттям «Київський майдан», на сході раптом перетворилося на майдан війни. Те, що здавалося неможливим після сімдесяти років миру, нехай іноді й зловісно холодного, стало дійсністю: війна! У Європі знову панує війна! Вона проводиться сучасними засобами вбивства, у ній уже загинули тисячі людей. Харків — на крайньому сході України, майже прифронтове місто. Тисячі біженців з Луганська, Донецька шукають свого порятунку тут.

І в цей час у місті Харкові було видано дві книги німецької лірики, видано в двомовному варіанті німецькою та українською мовами. Їх упорядкувала та переклала Олександра Ковальова, котра викладає німецьку літературу в одному з численних вишів цього міста, вона викладачка літерату-

ри, перекладачка та лірична поетеса, родом з Луганщини, її мала батьківщина якраз на російському кордоні. З 2014 року місто Луганськ — у центрі запеклих боїв між регулярною українською армією та ополченцями, яких підтримує Росія. Ця місцевість — нервовий вузол України: центр важкої індустрії з часів Радянського Союзу і одночасно житниця країни і не в останню чергу це пустельний степовий край...

Один томик має назву «Блакить» і охоплює лірику німецьких романтиків від Фрідріха Гельдерліна до пізнього нащадка Теодора Шторма. На 230 сторінках зібрано найкраще, що між 1800 та 1850 роками було написано ліриками німецькою мовою: двадцять чотири автори від Новаліса, Кляйста, Брентано, Шаміссо, Айхендорффа, Платена до Аннети Дросте-Гюльсгофф, Ленау та Меріке. Ліворуч — німецький оригінал, праворуч — переклади Олександри Ковальової. «Уся моя любов, — пише вона, — належить німецьким романтикам. Я захоплююся цією чистою атмосферою, цим ентузіазмом».

Незадовго до цього так само в Харкові з'явилася друком збірка німецькомовних поетес. Цього разу упорядниця напинає тятіву ще ширше: від бароко (Катаріна Регіна фон Грайффенберг) аж до наших днів (Мадлен Вайсгаупт, 1970 р. н.). І в цих рамках представлено майже все, що згідно з літературними канонами має вагу та ім'я: Кароліна фон Гюндероде, Ельза Ласкер-Шюлер, Ірмгард Койн, Крістіна Лавант, Інгеборг Бахман, Фрідеріка Майрекер).

Мушу зізнатися, мене це зворушує: У той час, коли в Харкові було небезпечно виходити на вулицю (небожа Ковальової, письменника Сергія Жадана, котрий відомий і в Німеччині, було побито так, що його забрала карета швидкої допомоги) у цьому ж місті з'явилися два томи німецької поезії, щойно перекладені. Місце сутичок та друкарню розділяють якись дві-три вулиці...

Не доводиться очікувати, що обидва томи лірики наберуть широкого розголосу. І даремно сподіватися, що вони приведуть до тями політичних можновладців у захоплених війною регіонах.

Але вони важать багато, вони мають вирішальне значення. З початку дев'яностих років я неодноразово відвідував Харків у рамках співпраці міст-побратимів Харків–Нюрнберг, тут я познайомився з Олександрою Ковальновою, маленькою, зарядженою енергією жінкою, натхненною педагогинею. Кілька разів ми відвідали педагогічний університет, де вона викладає, ми виступали там перед активною аудиторією різних потоків і читали свої вірші. А перед тим студенти та учні читали нам чудовою німецькою мовою поезію моєї Батьківщини. Дівчатка у білих блузках та з білими стрічками в косах декламували Гайне «Не знаю, що має це бути» або Новаліса «Буває час лякливий».

Вони і наступні покоління учениць та учнів України будуть на цих двох томах вивчати серцем і розумом німецьку мову та літературу. Коли вже давно розвіється порох цієї немислимої війни, десь буде приносити плоди ця тиха усамітнена праця Олександрі Ковальнової.

Коли говорять гармати, музи мовчать, стверджували латиняни. Але це мовчання має довший подих, аніж гуркіт усіх гармат.

ЛИШЕ ВІРШІ

У 1994 році я вперше відвідав Україну і виступав у літературному музеї із своїми віршами разом із українськими колегами. Їхні вірші звучали дуже своєрідно, кожен на свій власний лад: усі вони були римовані, строфи побудовані за всіма правилами класичного канону. Так писав навіть двадцятирічний Сергій Жадан, наймолодший в цьому колі письменників у потертій шкіряній куртці та зсунутій на вухо бейсболці. Так одягалися молоді люди того часу в Україні (оскільки вони не були бізнесменами, які віддавали перевагу костюмам, краваткам та чемоданчикам-дипломатам).

Мої вірші були написані у вільному ритмі, і серед слухачів виникла дискусія, досить жвава та голосна. Через якусь

мить я зрозумів. Для людей, які все це так беруть до душі, йдеться про їхню традицію.

Чи моє враження відповідає дійсності? Мені здається, що після краху комунізму та його ідеології, яка насаджувала й художні закони, все ще панувало чітке уявлення про те, яку структуру мусить мати вірш. (У Польщі на початку 90-х я спостерігав те ж саме.) Йшлося більше, ніж лише про поезію. Люди хотіли відкрити для себе щось нове, новий стиль письма, але водночас діяв страх втратити свою неповторність. Або просто змішати все до купи.

Це досить важкі та болючі процеси, на це потрібен час. А що маємо сьогодні?

Юрій Андрухович родом із Західної України, з Івано-Франківська, Станіслава. Він романіст, лірик та есеїст, відомий не лише в себе на Батьківщині. Його том есе «Остання територія» (2003) з'явився друком одночасно в Україні та Німеччині.

Сергій Жадан, небіж Олександри Ковальової, родом зі Східної України. Напередодні війни він поставив своєму регіону та його мешканцям літературний пам'ятник, написавши роман «Винайдення джазу в Донбасі». З тих пір написано ряд романів. Сьогодні С. Жадан вважається найвідомішим автором на своїй Батьківщині, в Німеччині, та й не тільки.

Уже впродовж кількох років С. Жадан організовує разом з гуртом «Собаки в космосі» тури по всій Україні. До його ритмізованих текстів музиканти створюють сурову музику, в якій перемішано рок, панк, регбі та ска. Завдяки цим виступам він став культовим автором-виконавцем, не лише серед молодшого покоління. Він регулярно приїздить на Донбас, привозить туди подарунки, кошти на які збирає під час виступів у Північній Америці та Європі.

Наряду з романами С. Жадан пише вірші. Його поезія вся римована...

ЛАРИСА

Лариса працює у відділі культури Харківського муніципалітету. З вікон свого кабінету вона бачить гігантський Майдан Свободи. Він завжди здається пустим, навіть, коли там чимало людей. Їй було видно й Леніна, аж доки одного разу не прийшли люди з канатами та не стягли його з п'єдесталу. Навряд чи вона страждає від фантомних болів. Лариса виконує свої проекти з ентузіазмом. Правда, на життя цього заробітку не вистачає.

«Життя в нас дуже важке — дуже важке», — говорить вона і стенає плечима. Багато зустрічей, довгі розмови, усе це має тривати роками, щоб з'явилася довіра, щоб сором за власну бідність відступив десь на задній план, як і національна обережність.

Вона живе, за її словами, за рахунок саду та городу її батьків. Її батьки вже пенсіонери, увесь свій час вони проводять на дачі, де вирощують все: від картоплі та різних інших овочів до квітів. Квіти — це головне. Мед, варення, навіть вино та горілка, — усе виготовлене власними руками. Цими дарами саду та городу Лариса щедро ділиться з друзями. Мені здається, що м'якшої горілки та соковитішого вина я не пив ніде.

Але сад не лише дарує свої плоди, він вимагає затрат сил та часу. Одного разу Лариса змушена була навіть відмовитися від поїздки до Німеччини, бо вона припадала якраз на час збирання врожаю.

Після однієї зустрічі ми повертаємося додому, Лариса відчиняє двері й радісно вигукує: «Батько приїхав!»

На дивані сидить старий чоловік, невисокого зросту, коренастий. Я ще довго відчував потиск його сильної руки. Ця ж сила відчувалася і в очах. Вони були ясні, світлі, наповнені спокоєм. Тиха людина. Він говорив мало не лише зі мною, а й з власною донькою.

Він сидить, склавши сильні руки на колінах, і дивиться на нас. Це не цікавість, це допитливість. Він сприймає нас

дуже серйозно. Ось так сидів він і дивився на букет айстр. Він чекав на доньку. Не дивився телевизор, не слухав радіо, не читав газети. Він і не спав. Він просто сидів і чекав на Ларису.

Вона ще раз обіймає маленького круглого чоловіка, так обіймають коханого. Її очі блищать.

«Ах, мій папа... — говорить вона. — Яке це щастя, що в мене є батьки!» Вона похитує головою, ніби ніяк не може цього досягнути.

БЕДРИК (СОЛНЫШКО)

Мій вантаж дуже рідко бував таким легким — *легшим, аніж крило*. Всього-на-всього кілька аркушів паперу. Підшивка офіційних листів, часто складених так, що лишилися складки, аркуші проколото з самого краю, що має якийсь суперечливий вигляд. У деяких місцях сліди іржі від скріпок — це, мабуть, зробив батько, хто ж іще? Внизу на кожній сторінці голуба печатка. Два-три короткі офіційні рядки, скорочення та цифри Від руки вписано прізвище. Поряд: «Хайль Гітлер!», звісно, надруковано на машинці.

Ці листи я ношу з собою в кишені куртки, легка ноша, так би мовити. Щоб їх краще зберегти в дорозі, я поклав їх в один конверт. Вони старші від мене на один рік. Від цього моя повага до них ще більша.

Ми виїхали з Харкова в південно-східному напрямку, тобто в напрямку Донецька. Ми тіснимосся втрьох в маленькому Тарасовому «Фіаті», випущеному в Росії ще за часів Радянського Союзу.

«Рогань»,— говорить Тарас і зупиняє автомобіль на узбіччі.

«Рогань», — повторює він ще раз. Ми приїхали. Тарас кладе руки на коліна. Наташа нагинається до мене і всміхається, щоб підбадьорити.

«Рогань», — повторює вона і широко розтуляє очі.

«Місцевість, власне, село», — я трохи заскочений, адже чітких вказівок стосовно місцини я не маю. Перед нами ав-

гострада на чотири смуги, з обох боків чисте поле. А більше не видно нічого.

«Рогань?»

На щастя, Тарас розуміє мене. Він досить добре розмовляє німецькою. Що він цим майже не користується, то вже особливість його темпераменту. Нічого, крім скупішої короткої відповіді від нього не дочекаєшся. Зате він завжди усміхається. Очі примружені, ніби він дрімає. Він і по вулиці йде, ніби сновида. Його присутність майже непомітна, зовсім ненав'язлива. Я не чекав від нього цієї пропозиції — повезти мене в Рогань, бо я дуже хотів туди потрапити. Він висловив свою думку так, між іншим, ніби знічев'я і замовк. У цьому випадку я був безкінечно вдячний Тарасу за його тактовність, бо не так просто пояснити, що я шукаю в Рогані. Тарас працює в банку, там він заробляє собі на життя. А тут на автостраді ми обоє розгублені, не знаємо, з чого почати наші пошуки. Тарас розвертається на автостраді в напрямку Харкова і раптом відкриває для себе непримітну бічну дорогу. Ми звертаємо на неї. Наталя всміхається. В ямках на її щоках криється обережний тріумф. Її усмішка говорить: усе гаразд, скоро ми досягнемо мети нашої подорожі. На жаль, Наталя зовсім не говорить німецькою. Але своїми великими сірими очима вона може сказати багато чого.

«Ось!» — я кладу руку на плече Тараса. Я вистрибую з машини і біжу вперед. Там стоять двоє людей. Треба поспішати, доки вони не рушили з місця. Чоловік та жінка, люди важкої праці, вони саме збирають картоплю. Чоловік у сорочці з короткими рукавами, піт скочується по вилицях та грудях. Жінка низько нагнулася. Я гукаю до неї скоріше руками, аніж ротом. Вони обоє повертаються до мене. Погляд важкий і повільний. Я усміхаюся до них, щоб вони помітили мої добрі наміри. Я малюю хрест, ще хрест, багато хрестів у теплім повітрі осені, хоча всі мої жести марні. Ці люди від землі стоять, як втілення спокою та терпіння, трапиться лиш те, що має трапитися.

Нарешті Тарас наздоганяє мене і говорить моїм візаві кілька слів, тихо, не міняючи інтонацію. Жінки це ніби не

стосується. Чоловік відриває руки від граблів, піднімає кулак, стискує його і підводить собі до скроні.

Він думає, довго думає. Потім він розтуляє кулак і дивиться мені в очі. Ліс. Густий ліс, без прогалин. Чоловік щось думає, говорить з жінкою, Тарасом і показує в напрямку Харкова. Ніким не торкнута рівнина. Там? Ні! За описом тут мав бути пагорб, «висота 159,1». Так написано в старих паперах. Може, Тарасу треба все це перекласти для цього селянина? Він ще трохи покрутився і тепер показує третій напрямок — його жест нагадує жест пам'ятника спокою. Селянин показує на расу. Тепер він схожий на індіанського проповідника, який вітає богів на всі чотири сторони світу, щоб земля була милостива. Вони з Тарасом ще перекидаються двома-трьома словами. Більше говорити немає про що. Тарас дивиться на мене з-під напівопущених повік, знизує плечима. Ось і Наташа на нашому боці. Її черевички на високих підборах саме те, що треба для такої подорожі. Отже, йде важка боротьба з природою. Вона усміхається виснажено, але не без надії. Вона впевнена в перемозі.

І справді: її усмішка допомагає. Тепер я нарешті зрозумів, що мав на увазі українсько-індіанський пастор. Чоловік має рацію. Мені не треба шукати довго, бо тут на кожному кроці міг бути хтось похований, якраз за рік до мого народження.

Я дякую. Жінка сміється, власне, подає перші ознаки життя. Її широка усмішка демонструє золоті зуби, вона гукає глибоким голосом німецькою мовою: «ein Auf Wiedersehen».

Ми повертаємося назад до машини. Ми їдемо далі по полю, намагаючись піднятися ближче до гребеня пагорба, імовірної «висоти 159,1». Дорога перетворюється на вузьку стежку з глибокими вибоїнами. Тарас просто танцює на своєму «Фіаті». Ми сміємося, як діти, що потрапили на карусель. Навколо нас стрибають будинки. Тарас сміється: колія аж надто глибока. Ми їдемо полем, навколо цвітуть соняхи, густий жовтий колір. Стежка закінчується, але вона нам і не потрібна, з таким же успіхом тут можна їхати скрізь.

Ми виходимо з машини, потягуємося на вересневому сонці, таке дороге прощання. Ми всі троє відчуваємо, що

соняхам ще відпущено кілька днів на життєствердне процвітання. Вони стоять на тихому вітрі і дивляться в далину, немов говорять: як гарно бути тут. Немає на чому зупинитися окові, якщо не брати до уваги високовольтні дроти.

Очі не можуть охопити увесь простір на південь, захід, північ і схід. Небо починає братися темнуватою димкою, набігають сутінки. Що можуть очі?

«Це могла бути «висота 159,1»? — запитую я обох, не сподіваючись на відповідь. Тарас мовчки знизує плечима. У Наташі очі світяться ствердно, бо все в житті не так просто.

«Тут надто гарно, щоб помирати, та ще пізнього літа», — говорю я тихо і всміхаюся до неї. Наталя гаряче підтримує цю думку.

Тут більше немає чого шукати. Ми обходимо пагорб, нас обвіває теплий вітерець. Вересень 1943 року — місце служби № 15698:

«Місце поховання Вашого брата, пана обер-лейтенанта Германа Целлера: село Рогань, приблизно 10 км на південний схід від Харкова. Оскільки наші війська були змушені звільнити цю територію, то вислати Вам фотографію могили ми на цей час не можемо. Хайль Гітлер!»

«На цей час». Загнати ці далекі голоси назад глибоко в груди. Стояти на цій землі і глибоко вдихати це чудове осіннє повітря. Я вільна людина. А під моїми ногами, хоча й без хрестів, лежать люди, земля прийняла їх без сліду. У куряві дороги я помічаю щось червоне. Воно ворухиться. Якась тваринка, жучок, бедрик. Чи не запізно для нього?

Наталя слідкує за моїм поглядом.

«Солнышко», — пояснює вона мені наполегливо, «солнышко», — повторює ще раз, щоб я зрозумів це краще. Увесь червоний колір землі сяє на нігті її ноги, яким вона показує мені на жучка.

Це звучить так ніжно. Але мій вираз обличчя Наталі не подобається. Вона у відчаї зводить очі до неба. «Солнышко», «солнышко», — бурмоче вона і гукає на допомогу Тараса.

«Тарасе! — кличе вона хлопця, — Тарасе!» Він повертається до нас надто повільно. Вони обмінюються кількома словами. Тарас усміхається, мов над дитячою витівкою.

«Маленьке сонце» — називається російською мовою «солнышко», — тихо говорить він. — Про що тут, власне, говорити?»

«У нас так називають цих маленьких жучків», — Наталя прислухається до чогось із затамованим подихом, потім багато разів киває головою.

«Солнышко», «маленьке сонце!» — повторюю я, і все щастя життя перебігає моєю спиною.

У ТІНІ ЧОРНОГО СОЛДАТА

Уже з першого погляду майдан 23-го серпня поглинув мене, просто скував мою увагу. Може, причиною цього була його непомірна величина, а ще простір без кінця і краю, а ще небо над головою? Могутній колос з гірської руди в честь радянського солдата та купа людей, які сидять на лавках навколо нього, розмовляючи про все на світі. Щось же притягувало мене сюди щодня впродовж кількох тижнів, щоб потім із задоволенням покидати це місце, відчуваючи якесь заспокоєння, якесь примирення з життям.

Спершу й справді йшлося лише про гігантського чорного червоноармійця, пам'ятник військовому тріумфу, який притягував мене. Цей военний жест оголеної сили, могутності. Тоді, 23-го серпня 1943-го року, Червоній армії вдалося вдруге витіснити ворога з міста, це була вирішальна перемога. Я міг заглибитися в радість солдата-переможця. Але до всього цього домішувалося знання того факту, що за кілька днів до того загинув мій дядько Герман. Тінь цього чоловіка, якого я не знав, який загинув до мого дня народження, який доводився рідним братом моєму батькові, не покидала мене ніколи. Найдивніше полягало в тому, що в цій тіні не було нічого темного. Навпаки. Завдяки йому я також якимось чином долучався до тих подій,

не почувався самотнім на моїй лавці, як це в принципі могло бути.

Виходить, що з нашої родини я не перший побував у цьому місті. Звісно, гордитися тут не було чим. Але й закреслити повністю все минуле я не хотів. Війни — це також способи контактів поміж народами (навіть найнесподіваніші), це контакти найтіснішого типу і вони проникають глибоко в людські душі. Ціною таких контактів буває смерть. Сліди, які після всього цього лишаються, не зникають упродовж життя цілих поколінь. Їх можна витіснити, а можна жити із знанням: усі ми частинки ланцюга, який простягся поза зоною нашої власної відповідальності. Він стирчить у наших душах, і ми нічого не можемо з цим подіяти. Таке спало мені на думку саме на цьому майдані, мабуть, вперше в моєму житті. Якимось аж ніяк не сентиментальним способом я став завдяки цьому гіганту ближчим до свого батька та дядька. Війна забрала в мене і батька, і дядька. Я ні з ким не хотів про це говорити. Тим більше тут, в Україні. Ніхто від мене цього й не чекав. Якесь безкінечне почуття вдячності охопило мене на цьому майдані, який на свій лад святкував смерть моїх близьких. Але моє життя в цю мить було повне по саме вінця, воно було легким, як це буває дуже рідко коли.

СВЯТИЙ ВЕЧІР

Над Пушкінською панує настрій вересневого дня, який минає. Пушкінська — це найелегантніша вулиця в Харкові. Сонце вже стоїть низько на небі. П'ятниця, початок вихідних, це відчувається повсюди. Дух позачасся стає все відчутнішим у теплому повітрі. Можливо, над усім цим ось-ось отверзеться якась порожнеча, пошуки того, що не має назви.

Випадково чи, може, ні, я проходжу мимо якогось храму з червоної цегли. Масивна будова передостаннього століття. Приземиста споруда стоїть за важкими ґратчастими воротами. У дворі на варті два чоловіки з помітними черевцями. Чи

я наважусь натиснути на клямку ? Вона піддається так легко! Обое вартових зустрічають мене дуже привітно. Звідки я? Я зізнаюся. Вони знають, про що йдеться. «Ах, Мінкін... Гамбург...» Я все розумію й обережно ступаю сходами вгору.

Синагога. Порожньо. Жодної людини в залі для моління. Багато Біблій та різних брошур. Все-таки п'ятниця. Тут моляться увечері перед суботою... Я оглядаюся, та що тут можна побачити? Жодної ікони. Навіть за ґратами вгорі. Пусто. На якусь мить я присідаю на лаві. Але, крім нудьги, я не відчуваю нічого. Там, перед входом, хтось сидить. Я хочу запитати його, коли почнеться служба.

Чоловік перед входом читає книгу. Над ним у рамці фотографія старого чоловіка в капелюсі з кучерявою білою бородою. Цього чоловіка я знаю. Хто ж це такий? Той, хто читає, піднімає голову і бурмоче, що англійської він не розуміє. Це якась закам'яніла радянська людина, думаю я собі і читаю підпис під фотографією (кирилицею і латиною).

Любавичевський ребе Менахем Мендель Шнеерсон, духовний учитель наших поколінь. Він зберіг вогонь юдейського життя в рамках усього колишнього Радянського Союзу.

Це той рабин, якого я зустрів у багатьох синагогах в Брукліні. Тоді він був ще живий і діяв на ліберальних євреїв Америки, як червона хустка. Дивно, зустріти його через багато років тут, в Україні, не так далеко від Любавичів. Але ж *духовний учитель наших поколінь* — так стоїть під портретом.

Схоже, що оповіщення суботньої служби нічого вже мені не принесе. Що можуть запропонувати в цю межову мить людській душі християни-конкуренти? Недалеко від синагоги, за п'ять хвилин ходьби, відчинила двері церква Покрови Божої Матері. Це найстаріший храм у місті, його збудували ще козаки як частину фортеці.

А тим часом сонце зайшло, майже стемніло. Зсередини долинає спів, він наповнює похмуре приміщення. Тут зібралось багато людей. Чути жіночі голоси. Вони співають так чисто та ясно, що я спершу думав: співає хор. Усі жінки мають на головах хустки. Але ж як гарно вони співають! Далі

мені проходити не можна. Але й сюди я відчуваю приємний запах свічок. Служки слідкують, щоб вони не відгоряли. Цим вони заробляють на хліб. Серед віруючих помітно багато жебраків, тут їх зігрівають і дають їм милостиню. Так вершиться церковне милосердя.

Але приглянувшись уважніше, я помічаю тут представників різних прошарків населення. Хтось прийшов сюди прямо з роботи, є молодь, є чоловіки й жінки. В руках вони тримають тоненькі свічечки, запалюють їх. Підходять до ікон, хрестяться з більшим запалом, ніж католики, кладуть поклони, дехто цілує ікону. Жінки, що стоять попереду, співають хорали, а свічки пахнуть ще сильніше. У церкві панує рух, хтось кудись іде, повертається цього раннього вечора в Харкові.

При вході, де можна купити свічки, стоять жінки навколо столу і щось записують на клаптиках паперу. Поміж них немає жодного чоловіка. Я тепер розумію взаємозв'язок. Адже це церква Матері-Покрови. Вона недаремно так називається. Із заповненими різними проханнями записками жінки стають в чергу до каси. Молода жінка із хлопчиком у пелені тримає цілу купу записок. Багато чого важливого має трапитися в її житті.

Час іти звідси. Я одержав усе, що хотів. Ситим я не став. Але в цей святий вечір я відчув, що в мешканців цього міста є місця, куди вони можуть піти, де їм відчиняться врата храмів. Я це відчув як утіху.

ПРО ПОРАЗКИ ТА ПЕРЕМОГИ

Повернувшись із Харкова додому, я відразу спустився до свого погребу, де зберігаються старі родинні документи у великому ящику фірми ІКЕА. Справа Германа Целлера не стала тоншою, як і все інше, що лишилося мені від батька. Як ці папери потрапили до мене? Очевидно, батько засунув їх у дорожню валізу матері, перед тим, як вона у лютому 1945 року покинула Бреслау (Вроцлав), щоб заховатися

десь на заході країни. Документи значили для нього багато. Пів століття лежали вони недоторканими в якійсь із старих скринь.

Перед моєю першою поїздкою до Харкова на початку далеких 90-х в мою душу закралася якась підозра: «Харьков? Хіба це не та місцевість, де загинув мій дядько за рік до мого народження?» В родині говорили: «в Росії». Так я вперше подумав про смерть дядька, як про щось близьке. У Харкові я шукав його могилу в Рогані, а знайшов оповідання «Бедрик («Сольшко»).

Дні в Харкові захопили мене. Нюрнберг, де я на той час мешкав, був містом-побратимом Харкова, два міста були просто обплетені сіткою взаємних проєктів, різноманітних заходів, дружніх зв'язків. Тоді я зустрів пана Готфріда М., вже літнього чоловіка, який був почесним членом товариства і багато сприяв розвитку дружніх зв'язків між двома містами.

Він брав участь у Другій світовій війні, а саме в боях під Харковом, як рядовий солдат. Він ще добре пам'ятав ті останні дні, коли німецькі війська були змушені залишити Харків. Настрій у військових був гнітючий. В той час, коли росіяни мали все, німецькі солдати страждали від поганого постачання. Єдина думка гнала на захід: вціліти, зберегти кісточки. Мого дядька Готфрід М. особисто не знав, але міг дати корисні поради. Так я натрапив на військові повідомлення з харківського фронту, а також на записи в щоденнику з точністю до хвилини. 14 серпня 1943 року, день, коли загинув Герман Целлер, був теплим та сонячним. Вранці захопили пивоварню в Новій Баварії, а перед тим, як її підірвати, солдатам було частково роздано пиво. Сьогодні після обіду («13.40») обер-лейтенанта Геппнера було послано до військових частин перевірити артилерійське спорядження. Повсюди лунали скарги. Через три години («16.20») повертається капітан Зекендорф з передового пункту управління. Замість військового спорядження він приносить «наказ фюрера» утримувати Харків.

Вранці 14 серпня на німецькому боці знову були величезні втрати. Рота, до якої належав Герман Целлер, ще раз

спробувала піти в наступ і на початку це їй вдалося. Це стверджує унтер офіцер Карл А. Він говорить також, що Герман Ц. перебрав командування ротою на себе, оскільки попередній очільник був поранений. «Як розповідали побратими, Герман Ц. був у доброму гуморі й підбадьорював інших». До останнього поряд з ним залишався штабсфельд-фебель Г. Спершу всі раділи успіху. Я лежав на відстані двох метрів від Целлера, коли росіяни накрили нас вогнем. Коли я потім гукнув: «Пане обер-лейтенанте!», відповіді не було. Я підповз до нього, але він уже покинув нас. Я з'ясував, що йому осколком поранило хребет.

Тепер я був змушений перебрати командування на себе. Тут підійшов унтер-офіцер А., якому я наказав знищити пізнавальний знак Целлера, а його папери забрати з собою. Ми поклали Целлера на колісний тягач, щоб відвезти назад. Де його поховано, я не знаю. Його поранення було такого порядку, що він не страждав».

Відразу після звістки про смерть брата мій батько написав до батальйону і просив надіслати детальнішу інформацію. Але в ці дні тривали гарячі бої за Харків. Німців із Харкова було вибито. Тож не дивно, що лише через місяць (10.10.1943) надійшла відповідь від ад'ютанта Германа Ц.: «У військовій частині висловлюють співчуття і вибачення, що не відповіли вчасно. Починаючи від 7.9.43 тривали запеклі бої за Рогань, під час яких героїчною смертю загинув Ваш брат».

У кінці жовтня 1943 року через три місяці після смерті Германа Ц. його браслет потрапив до рук його брата в Бреслау, надіслано з Хемніца. Німців у Харкові давно вже не було. 23 серпня до міста зайшла Червона армія. Монументальний червоногвардієць з гірської руди, пам'ятник військової перемоги, займає своє місце на майдані біля «Проспекту Науки» в Харкові. З недавніх пір на автоматі він має жовто-блакитний прапор.

Це для мене *locus amoenus* (улюблене місце) в Харкові.

СНІГ ТЕРПЕЛИВИЙ

Густав Л., професор психології багатьох університетів, людина з життєвою компетенцією, друг, з яким я провів чудові дні в Нюрнберзі, дуже оригінальна особистість, розповідав мені про воєнну зиму 1941/1942, яку він, солдат-санітар вермахту, провів під Харковом. Йому було тоді 21 рік.

«Після нападу на Радянський Союз ми, як санітарна частина, розміщували основні перев'язочні пункти за 20 км південніше лінії фронту, щоб так було безпечніше обслуговувати поранених. Коли настала та непомірно сніжна зима, фронт стояв під Харковом, а наш пункт в середній школі села Баранівка буквально засипало снігом. Офіцери та унтер-офіцери санітарної частини намагалися квартирувати неподалік школи. Прості санітари мусили знайти собі житло самотужки. Мені нічого шукати не довелося, бо до мене прийшла стара жінка і сказала: «Доктор, кінд кранк, бітте гельфен!», при цьому вона простягла мені шлюбний перстень. Вона привела мене до дерев'яної хатинки, де в лихоманці лежали молода мати і дитина. Не встановлюючи діагнозу, я повернувся до нашої польової аптечки, вкрав там аспірин та пронтозіл (сульфонамід), розчинив у воді з медом і влив усе це в горло хлопчика Тараса.

Оскільки настала ніч і випав ще більший сніг, я лишився спати в бабусиному ліжку. Вранці трирічний хлопчик одужав і його мати Наташа почувалася щасливою. Через бабусю вона запросила мене прийти ще. Я повідомив своє начальство, що знайшов квартиру, віддалену від школи. Унтер-офіцер запитав мене, чи не існує там загроза нападу партизанів. «Ні, партизанів там немає», — відповіла бабуся. Квартирмейстер оглянув мою квартиру, звісно, Наташа та її син при цьому заховалися, а один із сусідів зіграв роль чоловіка нашої бабусі. Я подружився з бабусею та її донькою, хоча вона не була ані красунею, ані знавцем німецької мови.

З кожним днем ми спілкувалися все тісніше, але ніжними та інтимними наші стосунки стали після того, як я став

носити шоколад для Тараса та продукти, аби можна було зварити борщ та кашу. Бабуся дозволяла, що я іноді залазив під ковдру до її доньки. У моїй пам'яті збереглися спогади про наше щасливе сімейне життя. Разом з нами спав і Тарас, який іноді лякався незнайомих звуків, яких він раніше від мами не чув. Тоді Наташа брала його на руки, заспокоювала, цілувала і він знову поринав у сон.

Тарасів тато був на війні з самого її початку, тоді ж прийшов і його останній лист. Він загинув під Житомиром. Я не можу сказати, що Наташа почувалася зрадницею, бо я зайняв місце її чоловіка. Так чи інакше це місце зайняв би хтось із унтер-офіцерів, а мене б вигнали з цього раю в глибокий сніг фронту. Наше завдання цієї особливо жорстокої зими полягало ще і в тому, щоб лікувати відмороження. Ми проривали тунелі в снігу, щоб вибиратися із снігу та не страждати від морозу та голоду, як місцеві мешканці.

На жаль, через чотири місяці ця ідилія скінчилася. Коли в квітні сніг розтав, фронт просунувся в напрямку Сталінграда. Медчастина мусила рухатися разом із основним військом. Я ніколи не проливав таких гарячих сліз, як при прощанні з трьома рідними мені людьми в Баранівці. Ніколи не було мені так сумно, як у цю мить посеред жорстокосердої безжалісної війни. Я ніколи не дізнався, що трапилося з Наташею після 1945 року. Можливо, їй вдалося уникнути Сибіру за те, що вона не дала своєму синові вмерти з голоду».

ОСТАННІ СВІДКИ

Влітку 1994 року я вперше приїхав до Харкова з групою нюрнберзьких письменників. Там ми мали в рамках співробітництва міст-побратимів зустрітися з українськими колегами. На диво, все досить легко владналося. Ми дивилися в очі одне одному і ніщо не заважало нашому порозумінню. З нашого щирого спілкування вирости взаємозв'язки, які тривають до сьогодні. Ще було далеко до епохи Інтернету

і листи були в дорозі кілька тижнів. Ми проводили різні заходи і регулярно відвідували Україну.

Одним із наших колег був Манфред М., якому на той час виповнилося 70 років. Це був міцний, діловий чоловік. Він багато розповідав мені про часи війни, свій полон, який він пережив у Харкові. Цей досвід я беріг глибоко в своєму тоді ще молодому серці і ніколи про нього не забував.

Готфріда М. забрали на війну ще у вісімнадцять років прямо з шкільної лави. На східному фронті він служив радистом. В середині серпня 1943 року брав участь у боях за Харків. Мого дядька Германа, який загинув під Харковом саме в цей час, він особисто не знав. Але він міг багато чого розповісти про події того часу.

4 липня надійшов наказ фюрера про взяття цитаделі, тобто Харкова, за будь-яку ціну. Для наступу прислали багато танків («тигрів» та «пантер»). Однак через п'ять днів наступ вермахту провалився. Наступ «Цитадель» увінчався поразкою. Німці зазнали великих втрат. Однією з таких втрат був і мій дядько Герман Ц.

Ці бої за Харків мали вирішальне значення на східному фронті Другої світової війни. Під час одного з таких наступів Готфрід М. був тяжко поранений. Зліва підійшли військові частини, німецькі солдати прийняли їх за своїх, ледь не почали гукати «Ура!», але то були росіяни, які підійшли надто близько, щоб їх можна було поцілити з автомата. Росіяни кидали гранати, і одна з них вибухнула біля ноги Готфріда М. Він якраз збирався забрати з собою назад телефон, але не встиг. Усе зникло в хмарі диму, стало невидимим. Усе тіло охопив біль: очі, плечі, ноги. Сержант попереду дістав поранення легенів. З нього лився потік крові. Третій солдат лишився неушкодженим. Він відірвав у сержанта військовий жетон і сказав: «Більше немає ніякої мети!» Але поранений ще був притомний. «Немає ніякої мети? — прохрипів він. — Тоді передайте вітання моїм родичам на Батьківщині». Він вийняв пістолет і вистрелив собі в голову, аби не потрапити в руки росіянам. Бойовим побратимам вони повідомлять пізніше, що сержант загинув.

Пораненого Готфріда М. відтягли до шпиталю. З його ока текла кров, перемішана з порохом та свинцем. Мучив страх, що око він втратив, але лікар заспокоїв його, що очне яблуко лишилося неушкодженим. Отже, Готфрід М. пережив успішний наступ Червоної армії інакше, ніж сержант та мій дядько Герман Ц.

23 серпня німецькі війська були остаточно витіснені з Харкова, почався відступ у напрямку півдня. Там, у Румунії, для Манфреда М. ще тривали бої, аж доки через рік він не потрапив у російський полон. Це трапилося в Кишиневі, Молдавії.

Я міг собі уявити, як тоді потрапляли в полон, про це я й запитав Готфріда М., який із сухою тверезістю розповів мені про свої воєнні пригоди.

Радянський офіцер наказав усім пораненим зібратися на краю села. Їх там помістять у таборі для військовополонених і ставлення до них буде цілком гуманне, запевнював він. І справді, прийшла санітарка і перев'язала йому ногу. Нога була важка, як бетон.

Про життя в таборі Манфред говорити не любив. Кожен день був вартий тридцяти інших. Сорок із полонених померли, в тому числі й лікарі. Російських лікарів не було видно й сліду. Вони боялися заразитися в таборі, адже тут вирувала дизентерія. Казан з їжею намагалися тримати чистим. За такої нагоди він схуд, як собака. Далі він би цього не витримав, але з Божої волі його раптом відправили назад до Харкова. Для роботи на фабриці. Це трапилося навесні 1946 року.

Два роки на заводі ХЕМЗ стали кращими роками за весь час полону. І тому він тут. Він ніколи не забуде допомогу людей, які просто порятували його. Що пережив він тут у віці 23–25 років, стало скарбом його існування, якого йому завжди не вистачало.

В ОБМОТУВАЛЬНОМУ ЦЕХУ

*Спогади про табір на заводі ХЕМЗ
(Харківський електромеханічний завод),
від весни 1946-го до весни 1948 р.*

«Навесні 1946-го року я потрапив до великого військового табору при заводі ХЕМЗ в Харкові. Так закінчився найгірший період мого життя в полоні. Мені пощастило, що я вижив, не зважаючи на поранення (осколок гранати в правій нозі), дизентерію, тиф та дистрофію. Усе це випало на мою долю в таборах Кишинева, Тирасполя та Куп'янська, починаючи від травня 1945 року.

У таборі заводу ХЕМЗ відчувалося поліпшення. Нас розмістили у великому приміщенні, але тут завжди було чисто, ми спали на нарах, що стояли близько одні від інших. Взимку ми не замерзали. Табір ділився на роти та бригади. Нами опікувалася лікарка. Через певний час ми ходили до бані, вошей у нас більше не було. Їжа не була розкішною, але суттєво кращою, ніж в інших таборах.

Спершу я почувався дуже слабким, але поступово одужував. Ми одержували п'ять грамів тютюну на день. Я не палив і міняв свій тютюн на хліб. Коли я працював у нічній зміні, то вдень я допомагав на кухні й одержував подвійну порцію. Я мав перевагу ще й завдяки моїй роботі у відділі М4. Дівчата та жінки обмотувального цеху дарували мені шматочок хліба, хоча самі не мали його вдосталь. Мені пригадуються Галя Б. та Олександра Б. Також майстер цеху Байбакова дуже допомагала мені. Якось вона запитала: «Ну, що, поганенька їжа?» Я погодився, що таки поганенька, тоді вона почала носити мені у моєму посуді поїсти щось смачніше чи з ідальні, чи ще звідкись. Так у таборі ХЕМЗу я потроху набирився сили.

Мені дуже подобалося в цеху М4, для молодого німецького полоненого це було найкраще місце роботи. Якому б чоловіку не хотілося працювати під керівництвом молодих жінок та дівчат?! Я собі помітив повне ім'я Галі Байдали.

Це була дуже старанна робітниця і дуже вродлива дівчина з чорним волоссям. Я любив на неї дивитися. Олександра Бабенко прийшла до цеху п'ятнадцятирічною дівчинкою-підлітком. Майстер Байбакова була статечною, енергійною жінкою. Про її заступницю Віру я знаю мало. Ліза була дуже жвавою дівчиною, вона перевіряла мотори. А ще я пригадую Марусю, її кругле, повнощоче обличчя. Вона виконувала, наскільки я пригадую, допоміжні роботи. У цеху М4 я трохи вивчив російську мову. Дві сестри, які під час війни мусили працювати в Німеччині, знали німецьку мову. Вони написали мені на аркуші паперу російську абетку і так потроху навчали мене російської мови. На жаль, в таборі не було жодного підручника з російської мови. Нікому не спадало на думку вчити полонених російської мови, а часу в таборі для цього було досить.

Я не мусив виконувати якусь певну норму, як це мусили робити інші полонені та російські робітники. Моє завдання було дуже легким. Я слідкував за чистотою робочих місць, прибирав сміття за допомогою мітли та лопати, допомагав переставляти мотори, переливати рідке олово. Коли не було чого робити, я просто сидів і слідкував за процесом. Після перевірки мотора я повідомляв про це яку-небудь дівчину, щоб передачу оформити на її ім'я, тоді вона отримувала більше процентів.

У нас було кілька німецьких спеціалістів, що працювали на верстатах та фрезувальних машинах, які отримували дуже високі проценти (до 300%). Мені здається, що після 1948 року вони навіть отримували зарплату в радянських карбованцях (понад 150 карбованців).

В обмотувальному цеху на одній дошці висіли імена передовиків виробництва, на іншій тих, хто мав погані показники в роботі.

Звісно, полон не може бути приємним життям. Але я мушу зазначити, що керівництво табору (український комендант табору майор Х., німецький начальник табору Ш., а також заступник коменданта Пауль Н.) намагалися зробити наше життя стерпним і, де можна, поліпшити його.

У порівнянні з іншими таборами, наші обставини на ХЕМЗі були добрими. Тут працювали спеціалісти всіх видів: фрезувальними, кравці, чоботарі, повари, сажотруси, слюсарі, муляри, електрики і т.д., а крім того, процвітала художня самодіяльність: митці, музиканти, співаки, диригенти, режисери. Коли треба було щось пофарбувати, то ми непомітно приносили фарбу, я, наприклад, приніс одного разу відро з лаком. Мені це не ставилося на карб. Я помітив, що українці часто щось несуть з виробництва до себе додому: дерево, щоб топити пічку, бляху, щоб покрити дах, тощо. Я зробив для себе таке відкриття: коли матеріал для ізоляції помістити в бензол, тоді від нього відокремлюється натягнута зверху матерія і з неї можна щось пошити, наприклад, сорочку. За свій винахід я отримав хліб, а це була ходова валюта. Ми думали, що коли ми працюємо на фабрику, то й самі маємо право на якусь винагороду.

Тут чим тільки не торгували: з білої стрічки для ізоляції робили сітку-авоську, з барвистої пледи різні торбинки, а ще робили ножі, прилади для саду, навіть прикраси у формі пернів та сердечок. Галя Байдала зробила такі прикраси зі своїм іменем і подарувала мені. Це для мене найкращий спомин про час мого полону та життя в таборі ХЕМЗу.

З численних рядів музикантів та інших митців у таборі утворився великий хор, а також театр-ансамбль. Керівництво табору купило музичні інструменти. Оплатили їх за рахунок наших преміальних.

До Нового року готувалася якась вистава, наприклад, «Циганський барон» або «Веселий тіролець». У виставі брали участь також українські керівники табору та їхні дружини. В роботі театру брали участь усі: хор, оркестр, кравці шили костюми, перукарі робили перуки, муляри та столяри готували сцену. Все виходило просто чудово. Це була духовна пожива для полонених.

Чим я ще можу похвалитися? Керівництво табору купило фотоапарат. Тоді це було щось незвичайне. Ми могли сфотографуватися і надіслати світліни додому. Яка це було радість для моїх батьків, а також братів та сестер! Ішов

1947 рік. Крім офіцерів та музикантів, ми всі мали лисини, тож я позичав для фотографування чиясь шапку, щоб не відлякувати своїх рідних.

У цілому все це тривало два роки, аж доки мої батьки одержали вістку від мене з полону. Як же вони зраділи, коли отримали по лінії Червоного хреста картку на 25 слів. Цього дня мої рідні збирали картоплю на полі. Листоноша принесла листа, коли нікого не було вдома. Тоді вона понесла лист на поле. Мов блискавка пронеслася селом новина, що я живий і здоровий. Через якийсь час я отримав відповідь від матері. Це була неміряна радість для мене. Я показав картку Галі та іншим дівчатам, розповів їм про своїх батьків, братів та сестер. Усі раділи разом зі мною. Влітку 1947 року я вже був не в цеху М7, а в будівельній бригаді. Ми возили будівельні матеріали на велике будівництво в місто. Я мусив носити каміння та пісок. Де було будівництво, ми не знали, бо нас змушували сидіти внизу в кузові машини, щоб ми нічого не бачили. Неприємним було те, що ми весь час були взаперті. Ми не знали, як довго все це триватиме. Ми не мали ніякого особистого простору, весь час разом з іншими: спали, їли, навіть ходили до туалету. Робота в цеху М разом із жінками тепер здавалася мені справжнім відпочинком.

Я так тужив за домівкою. Я часто мучився від нудьги. Що робити в таборі у вільний час? Книг не було, зате з Москви приходила антифашистська газета «Freies Deutschland» («Вільна Німеччина») німецькою мовою, чиста пропаганда. Розмови поміж товаришами були, як правило, не на високому рівні. Темою номер один була їжа. Найкращими фарбами змальовувалося меню якогось торта. Не менш важливою темою була тема жінок та дівчат. Найбільше інтересу вона викликала під кінець полону.

Коли я в травні 1950 року почав відвідувати свої перші лекції в університеті у Вюрцбурзі, я помітив, що не маю ніякої духовної підготовки. У серпні 1942 року, коли мене мобілізували, мені виповнилося 19 років, з тих пір я нічого не вчився.

Навесні 1948 року я потрапив до табору дорожніх робіт «Журавлівка» під Белгородом. Оскільки я не був фахівцем,

то мене було відраховано з цеху М4, де мені так подобалося. У липні 1948 року табір ХЕМЗ було розформовано. Хтось із полонених розповідав мені, що український комендант табору перевіз основний склад фахівців до Франкфурту-на-Одері. Мене особисто звільнили в листопаді 1948 року з табору Перещепине, і так я повернувся додому. У мене дуже багато спогадів. Звісно, щось я можу переплутати, але в цілому я переконаний: табір ХЕМЗ був добрим табором. Якби скрізь було так, як тут, то багато тисяч полонених повернулися б додому, як і ми. Я ніколи не забуду дівчат та жінок із обмотувального цеху! Я такий щасливий, що через 43 роки знову побачив Галю Байдалу, Олександру Бабенко, ще двох інших дівчат».

Ці рядки були написані у вересні 1992 року. На той час Готфрід М. здійснив свою третю подорож до Харкова. Без зброї, добровільно повернувся він назад у країну, де примусово провів сім з половиною років свого життя. Тепер у нього все було гаразд. Після розвалу комунізму він зав'язав нові контакти в Україні. Уже в січні 1990 року він пише директору ХЕМЗу в Харкові, де провів два роки. Він просить дозволу відвідати завод. Через два місяці колишній військовополонений отримує відповідь доброю німецькою мовою. Його запрошували відвідати завод у будь-який зручний для нього час.

Через рік він разом з 14 побратимами з часів війни приїхав до Харкова. Усім було вже понад сімдесят років. Готфрід М. не міг надивуватися. Він віднайшов своє старе робоче місце. Усе до останнього верстата лишилося, як було тоді. Але, звісно, все стало кращим. Він зустрів також дівчат та жінок, які дарували йому хліб. Вони стали бабусями. Тепер вони — ветерани праці, почесні громадяни.

Їхні очі сяють так, ніби пів століття — це один день! Вдячність не старіє. З часом вона тільки зростає. З тих пір Готфрід М. вкладає багато зусиль у розвиток партнерства міст: Харків–Нюрнберг. Він хоче віддячити харків'янам за те, що не дали йому втратити віру в людство.

Чудова історія, яка зігріває серце. Майже казка.

СПРАВЖНЯ ЛЕГЕНДА ПРО ВІРУ ТА ВЕРНЕРА

I

Я познайомився з Вірою на рубежі тисячоліть у чудовому старому містечку на Швабському Альбі. Переді мною стояла маленька тендітна сива жіночка. Вона випромінювала стільки життєвої сили та енергії, що ніхто не звертав уваги на її вік. А при цьому, як говорили мої харківські знайомі, вона давно переступила сімдесятилітній поріг. Після Другої світової війни минуло вже півстоліття!

Ми стояли на моріжку перед будинком для переселенців. Хоча ще стояв лютий, сонце сяяло так ясно, ніби вже настала весна. Віра говорила доброю німецькою мовою, майже без помилок. Що мені відразу впало в очі, це її зачіска: коротко стрижене цупке сиве волосся. Воно набігало на лоб, а на потилиці стрижка було згідно з модою коротшою. Колись її волосся було, очевидно, чорним. Про це свідчили ще темні брови. Вона була вдягнена, як одягалися всі у цій сільській місцевості: джинси, фіолетовий бавовняний светр та кросівки. Але в усьому іншому вона була іншою. Навколо шиї вона носила світлу хустину, на грудях привертала увагу плутаної конфігурації брошка, така загадкова і незвичайна. Вона, очевидно, була не з магазину.

Її будиночок стояв відокремлено посеред садів. Пахло деревом. У цю майже весняну пору усе тут мало такий солідний та привітний вигляд. У цьому одноповерховому будинку вона мешкала разом із курдською родиною та якимось чоловіком з Еритреї (східна Африка). Моріжок лежав прямо перед її помешканням, на нього, крім неї, ніхто не претендував, то вона й дрімала тут завжди після обіду. Вона так раділа приходу весни!

«Мій літній палац! — сміялася Віра, охоплюючи рукою свою територію аж до кущів агрусу, що належали сусідам. — Трохи сільська хата, трохи богема». По ній було видно, що вона почувалася затишно в цій оселі.

Яким чином ця енергійна особа прибилася до тутешніх берегів три роки тому, як опинилася в цьому затишному куточку Швабського Альбу, про це б не зважився написати жоден письменник, не боячись втратити почуття достовірності. А все було пов'язане з тією страшною війною, після якої минуло вже майже ціле людське життя. Не кожен зважиться заглянути в ті безодні, звідки іноді виростають найнижніші та найпрекрасніші почуття, які виникають між двома людськими істотами.

Віра та Вернер: обоє зустрілися в 1943 році в комендатурі міста Харкова. Їй було двадцять чотири, йому під тридцять. Віра, яка вивчала в університеті німецьку мову, працювала в комендатурі перекладачкою, а солдат Вернер був водієм вантажівки.

Згідно з життєвими обставинами вони мали бути ворогами. Але коли обоє подивилися одне одному в очі, сталося щось інше. Вони відчули себе рідними, між ними напнулася ниточка, яка пов'язувала їх усе подальше життя аж до смерті.

Хоча вони були ще молодими, але за їхніми плечима був важкий життєвий досвід. У кожного свій.

Батько Віри, професор педагогічного університету в Харкові, був у 1937 році заарештований і засланий до Сибіру. Як «донька ворога» вона не мала права навчатися далі. Через два роки надійшла звістка про батькову смерть. Віра мусила утримувати сім'ю. Тож вона й використовувала своє знання німецької мови, щоб уникнути голоду.

А у Вернера рік тому померла дружина, мати його двох маленьких дітей. Молодий батько був змушений покинути дітей, щоб іти воювати. Він зовсім втратив віру в життя і рвався на фронт, щоб швидше знайти там свою смерть. У таких складних життєвих обставинах вони й зустрілися, як дві комети, дочка замордованого «ворога народу» та ворожий солдат. Ось так вони стали опорою одне для одного, знайшли свою радість життя.

Вернер уже не рвався на передній край фронту. Він дожив кожною хвилиною життя, яке наповнилося щастям, і було байдуже, що відбувається навколо.

Щодня після закінчення служби німецький єфрейтор ішов до помешкання української перекладачки. Дорога вела через вузьку річку. Нормального моста було давно підірвано. Наскільки інтенсивно обоє переживали своє кохання, про це свідчить короткий епізод.

Вернер мав дві незаплановані нічні поїздки і два вечора не з'являвся в будинку Віри. Вона ледь не вмерла від туги і написала вірш мовою свого коханого. Її університетська німецька мова, звісно, сильно відрізнялася від його швабського діалекту і вони часто з цього сміялися.

Наступного вечора вірш був готовий і лежав на засланому ліжку.

GLÜCK ENTFLEIHT

Gestern warst du nicht bei mir
und warst es auch nicht heute
Liebling, was ist los mit dir,
was soll das bedeuten?

Sehnst du dich gar nicht nach mir,
willst mich nicht mehr sehen?
Hast du Langeweile hier?
Du kannst es doch gestehen!

Schatz, die kurze schöne Zeit
darfst du nicht versäumen
Schon ist Trennung nicht mehr weit,
Glück entflieht, wie Träume.

Und wenn's Glück entflieht, vielleicht
kommt's nicht mehr von neuen.
Und die dann verlorene Zeit
wirst du, ja, bereuen.

(ЩАСТЯ ВТІКАЄ

Вчора ще не було тебе, / а тепер вже немає. / Любий мій, мий мій, / що це означає? / Чи шукаєш мене? / Тужиш за мною?

/ Так і життя мине / й не буде знову ./ Милий мій, час не гай / не втрачай і миті. / Розлука зла набіга, / Зло скрізь розлито! / А як щастя втече, / не наздогнати. / Каятись буде час, / гірко ридати.)

І дійсно, розлука не забарилася. Час для кохання виявився закоротким. Уже в серпні Червона армія розпочала потужний наступ на Харків. Німецькі війська не могли втримати свої позиції і були змушені відступати. Віра та Вернер хотіли залишитися разом. Але як це зробити? Забрати її до Німеччини? Як солдат він не міг з власної волі повернутися додому. Він навіть думав, чи не податися в дезертири, щоб залишитися з коханою жінкою. Але страх смерті іноді сильніший навіть за кохання.

Час тиснув, лихоманка в німецькому війську зростала з кожною хвилиною. Відступ почався на півдня раніше. Вернер навіть не встиг попрощатися зі своєю Вірою. «Щастя втікає»: вірш Віри виявився пророчим. Лише цей аркуш паперу лишився у Вернера на згадку про Харків. Але скромні рядки вірша містили велику силу.

Лишився рубець у серці. Рубець на десятиліття. Навіть після закінчення війни люди зі сходу та заходу Європи не могли віднайти одне одного. «Залізна завіса» розділила людей по всьому континенту. Харків та Швабський Альб були на різних планетах. Про подорожі не було чого й думати. Жодної іскри надії. Віра та Вернер влаштувалися, хто як міг, у своїх країнах. Вона вийшла заміж, він одружився, укріплялися нові родини, освоювалися професії.

Доказом кохання хіба можна вважати той факт, що Вернер свою першу доньку від другої дружини назвав Віра. Хто заглядав у його серце? Яка там оселилася таємниця?

Минуло пів століття, світ став іншим. Лише епохальні зміни дев'яностих принесли кінець «холодній війні». Комуністичний блок розпався, змінився політичний клімат і в Україні. Поступово стали можливими зустрічі людей зі Сходу та Заходу.

І ось нарешті старий чоловік з Швабського Альбу, якому вже було під вісімдесят, який овдовів удруге, згадав про життєву мрію своєї юності.

Мрію його юності звали Вірою. Лише це ім'я залишалося тепер для нього. Полум'я його кохання все ще горіло. Чи він це відчував? Лише з одним іменем за душею розпочав він пошуки коханої у півтора мільйонному місті. Він звертався до російського посольства, у Німецький Червоний хрест, на Харківське телебачення. Три роки даремних зусиль, але він не здався. Його кохання було надто сильним та міцним. Тоді йому спала на думку ідея — підключити до пошуків Вірин вірш «Щастя втікає». Він надіслав його до найбільшої газети міста. Він вірив у диво. І диво сталося. Головний редактор, до рук якого потрапив цей вірш, раптом задумався: Віра, Віра, Віра... Так, є дитяча письменниця Віра С., яка після війни зробила собі ім'я на творчості для дітей. Журналісту стало цікаво, що за цим криється?

Він особисто відшукав немолоду жінку. І справді: це була вона, авторка вірша, написаного німецькою мовою у страшні роки війни. Вірш було адресовано німецькому солдатіві. Вона тримала вірш у руках. Що це: еротична забавка юності в старечих руках? Ні, в неї ще є час все влаштувати, як слід...

II

Уже впродовж чотирьох років Віра живе в маленькому місті в Швабському Альбі в будинку Вернера. Вона приїхала до нього в цей великий будинок на схилі літ після того, як його власна родина роз'їхалася в різних напрямках. Вони жили як чоловік та жінка, навіть узяли шлюб, щоб довести, що їхнє кохання пережило війну. Нареченому на той час виповнилося вісімдесят, нареченій трохи менше. Він опирався на дві милиця, бо в останні роки війни пережив тяжке поранення стегна. Але він був таким щасливим та гордим, яким рідко буває і двадцятилітній юнак. Він насолоджувався кожним днем життя.

Віра дивиться вниз на моріжок, що сєє на лютневому сонці, її голос густішає і тремтить. Їм обом було відпущено небагато часу. Не минуло й року після шлюбу, як її коханий чоловік помер. А між тим надворі стало прохолодно, хоча Віра й куталася в білу туніку, яку сама вив'язала з білої

вовни. Тож ми зайшли до будиночку, досить затишного зі зручною меблею та килимами на стінах. Тут жити можна, подумав я.

Усю стіну навпроти вікна, що вело в сад, займала картина олією: троянди, червоні троянди у вазі. Не шедевр, але створена не без таланту. Віра встає і підходить до картини. Я також не можу всидіти на місці.

«Це робота Вернера, — говорить вона і ніжно гладить картину рукою. — Він малював для мене, лише для мене, коли я до нього приїхала. Тут чотирнадцять троянд. Чотирнадцять — то мій день народження, чотирнадцяте серпня». Віра сміється вологими очима. У неї сіро-зелені очі озерної глибини. Вона просить мене зняти картину, щоб я міг роздивитися зворотній бік. Це не так легко. Я обережно відриваю картину від стіни. Червоним через усю зворотню частину картини написано: «Для моєї коханої дружини Віри». Колір червоний, мов кров. А внизу дрібним шрифтом: «...сонце сідає і наближається вечір...».

З якимось очікуванням дивилася вона на мене збоку.

«Це він зробив — для мене!» Вона усміхається з гордістю, але за всім цим відчувається біль. «Якою емоційно багатою людиною був цей Вернер», — думаю я собі. Сказати це вголос я не зважився. «Хіба не так?» — Віра показує на квіти. Сльози застилають її обличчя, у своїх вузлих пальцях вона тримає хустину. Ми знову сідаємо за стіл, троянди у нас за спинами. Однак немолода жінка знову встає, жваво, бадьоро, дістає із шухляди аркуш паперу: «Я повинна показати вам цей лист». Вона простягає мені листа, списаного з обох боків.

«Читайте, читайте... — тисне вона мені в руку лист. — Це він писав мені в Харків, бо через термін візи я знову мусила повертатися в Україну. Це було за рік до нашого весілля».

«Моя кохана, — читаю я, а адресатка не випускає мене із очей. — Щодня я думаю про те, який скарб мені дістався. Справді трапилося диво, воно робить мене найщасливішою людиною. Ти моя кохана, супутниця на все життя». Сильно сказано, подумав я. Хіба це не велике кохання? Оскільки

сторінка була дочитана до кінця, я повернув лист назад. Але Віра не здавалася. «Ні, ви читайте далі». Вона сиділа на краю крісла і напружено дивилася на мене. «Його любий лист. Це все моє життя...» Я ще раз перебіг очима останні рядки. «Для мене кожен день — то відкриття. Ми вдвох — то одне ціле, а там хай буде, що буде! Це Боже провидіння, а люди щось змінити неспроможні. На цьому я й закінчую мого листа сьогодні...»

Я повертаю лист Вірі так обережно, ніби це якийсь пергамент з часів фараона...

НАЗАД

У піцерії «Венеція», у маленькому провулку біля ринкового майдану ми сиділи вдвох під великою картиною, намальованою олією, і чекали на нашу локшину. Це була пропозиція Віри повечеряти в італійському кафе. Їй подобалася південна кухня, де можна відмовитися від м'ясних страв. І цей Енріко такий милий зі своїми звертаннями: «сеньйора» тут, «сеньйора» там. Вона засміялася. Старі жінки вже не отримують стільки компліментів, як раніше. З глибини приміщення лине тиха італійська мелодія, шлягер 60-х років, Люсіо Баттісті, Челентано, Мільва.

У мене ще були питання про літературне життя в її країні, актуальні книги, які мають найбільший попит. Але і про її книги для дітей я не знав нічого. Віра вислухала мої питання, усміхнулася. Відкинулася назад в кріслі, заплющила очі й почала тихо співати. Це був дуже тихий і ніжний спів, він проникав у глибину, вона ніби забула про мене. Я сам стулив повіки, щоб вжитися в ритм. Віра ніби відправляла свято своєї мови, вона співала українські вірші, цілі строфи. Перед моїми очима відкривалися степи, далекі краї. Раптом голос обірвався, Віра ніби прокинулася і несподівано для себе опинилася в Швабському Альбі в італійському кафе. Її очі блищали, так блищать очі закоханих жінок. Її обличчя зашарілося від щастя.

Зараз поллються сльози, злякався я. Але я помилився. Стара жінка повернулася в нашу реальність спокійно і твёрезо, без будь-яких сентиментальностей.

«Чи ви знаєте Шевченка? То були вірші Шевченка із “Кобзаря”. Так він оспівує Дон, нашу широку велику ріку. Вода ніби стоїть спокійно, а потім раптом жене хвилі і б’ється ними об берег. Як часто ми співали цю пісню у мене вдома біля мого піаніно! Воно було повністю розстроєне, але нічого страшного. Піаніно дісталось мені від батька. Хоч його лишили мені комуністи. Я й сьогодні граю на ньому, хоча воно й розстроєне».

Віра тихо всміхнулася, мов струсила з плечей важкі спогади. Я перейнявся її настроєм і вдячно вслухався в її спів. Вона не скаржилася на життя, не проклинала свою долю, як це іноді буває. Стара жінка, що сиділа біля мене, сприймала життя таким, яким воно було, в якому перемішалися моменти щастя та жакіття. Чи варто все це згадувати в такій мирній довірливій розмові, яку ведемо ми? Кому це потрібно?

Чи я правильно зрозумів жінку з України? Я не був впевнений у цьому. В усякому разі я відчував велику повагу до цієї сильної людини з великим життєвим досвідом. А ще я хотів почути історію про її невдалу спробу виступити в Харкові зі своїми віршами. Віра сама хотіла про все розповісти, щоб скинути важку ношу з душі.

Ці її пізні вірші! Навіть другу друкарську машинку поставив їй Вернер, з кирилицею. Для її віршів. Вірші лилися з неї, вони стали для неї символом Батьківщини. Вона хотіла видати власний томик поезії! Це була її мрія. Усе своє життя вона мріяла про це. Три тисячі примірників. Звісно, надрукувати книгу вона хотіла в Харкові.

«У нас раніше були тільки великі наклади. Радянський Союз був великою країною». Віра усміхнулася. Вона хотіла повернутися додому з чоловіком, якого зустріла через пів століття, з недавніх пір вони навіть офіційно одружилися. І Вернер хотів подивитися на місто, де почалося його кохання. Він був старим і дуже хворим чоловіком, але він був

щасливим. Може, ці дні в Харкові принесуть йому більше радості, ніж їй, думала вона.

Її зустріч з читачами відбулася в літературному музеї, старій віллі неподалік від Пушкінської вулиці. Обійми, поцілунки, сльози привіту — то були дуже сильні враження. Вірі здавалося, що вона втрачає опертя під ногами. Скільки друзів прийшло на цю зустріч! Як їй було не читати своїх віршів? І вона читала й читала. А після читання знову поцілунки та сльози від захоплення майстерними віршами. А потім, коли хвилювання вляглося, з'ясувалося, що на зустріч прийшли далеко не всі її друзі. Не було і того, й того. Де ж вони поділися всі ті, кого вона так любила? І навіть похвали присутніх втратили свою привабливість. Ось так вони й стояли, обличчям до обличчя, очі в очі, мов чимось заскочені. Їм не вистачало слів, їй та її друзям. Якась німа безпорадність. Усі ніби відступилися самі від себе. Люди знову почали говорити про свої буденні турботи, про щоденний бій за життя, про високі ціни, низькі зарплати, які виплачуються із запізненням у два-три місяці. Дружина колишнього шанованого колеги лежала в лікарні. За кожен порух руки лікаря треба було негайно платити. У доларах! Усі ці турботи були написані на обличчях її друзів. І тут її вірші, написані на високих українських пориваннях у Швабському Альбі, втрачали свою вагу, розчинялися, розліталися. Очі поетеси посмутніли, як це часто траплялося з нею і в Німеччині.

Від Вернера нічого не можна було заховати.

«Тужиш за Батьківщиною, дівчинко? — Він обняв її і поцілував. — Скоро ми знову будемо вдома!»

Після повернення з Харкова Віра знову з ентузіазмом взялася вчитувати свої тексти, правити помилки. Все це від руки. Том за томом. Але одного дня вона втратила до цього інтерес. Чому? Для кого писати? Запал ущух, коробки зникли в підвалі.

Але про свої рукописи вона не забула.

«Одного дня я знову до них повернуся. Вірші, усі свої вірші я хочу подарувати друзям! Тому я й не продаю своє помешкання в Харкові».

Через якусь хвилину вона поклала свою руку на мою і сказала тихо: «Туга за Батьківщиною... тільки там б'ється моє серце».

ПРОЩАННЯ

Де краще попрощатися з Харковом цього разу? Найкраще в «парку поезії» поміж Пушкінською та Сумською. Маленький моріжок у тіні дерев. Попереду на п'єдесталі стоїть Ніколай Гоголь, великий письменник Росії.

Я довго не знав, що Микола Гоголь народився в Україні, біля Полтави, що його літературний прорив у Росії був здійснений завдяки оповіданням із сільського життя його Батьківщини. На іншому кінці алеї стоїть пам'ятник Пушкіну, співцеві Санкт-Петербурга, нащадку старого російського дворянства, правнуку «мавра» Петра Великого.

Я проходжуюся під деревами між двома пам'ятниками вперед і назад. Я запитую сам себе, чи годяться поети (з погляду Гоголь/ Гоголь та Пушкін) для національної самоідентифікації? Хіба ми, поети усіх народів не належимо до певного інтернаціоналу, до таких собі аутсайдерів, ненадійних істот (в усякому разі, що стосується національного запалу)?

Хіба територія, з якої ми проходимо і починаємо акт творіння, не є перш за все «екстратериторією білого аркуша паперу», як про це говорить Сандор Марай, угорець з Америки? Хіба поезія не створює образ людини, який долає всі кордони, усі межі мов, часу та простору, просвітлює темні плями в свідомості власних епох власних країн?

Ні Гоголь, ні Пушкін відповіді мені не дають. Їхні усмішки в бронзі ковзають понад моєю головою. Раніше я все це знав краще. З тих пір, як я глибше пізнав східні регіони нашого континенту, я став не такий впевнений у цих питаннях.

Нашу Батьківщину треба назвати країною безграмотних. Ми там можемо вимагати базові громадянські права. Ми всі вдома лишаємося чужинцями.

Коли я повернуся назад додому, мене мучитиме туга за цим містом: я так довго дивився на все тут, на білявих та руських людей. Звісно, є і темноволосі, починаючи від кольору каштана і досягаючи кольору антрациту. А ще є інтернаціональна сивина, що вже говорити про неї!

Але коли я думаю про українську людину, не має значення: чоловік це чи жінка, перед моїми очима виникають біляві голови. Особливо багато білявих жінок з довгим волоссям, яке вони збирають у кінські хвости. Коротко стрижених тут мало. Чи це такий диктат моди? На мою думку, тутешні люди люблять світле волосся і хочуть, щоб його було якомога більше.

Коли я повернуся до Німеччини і йтиму там по вулицях, то переживу темне пробудження від сну...

ЗМІСТ

Майдан 23-го серпня	5
Доброго ранку!	8
Сумська	10
Народні задоволення	13
Майдан Свободи	15
Звуки Арея	16
Студентське місто з двома мовами	19
І знову ця просторінь	23
Співак	25
Про війну	27
Героїчна смерть, або Як іноді важко дістатися з пункту А до пункту В	29
Людмила	30
Маленький зелений пластиковий трактор	31
Голод!	36
Майдан свободи, без кінця і краю	37
Цивільний цвинтар № 17	38
Так сміються лише козаки	42
Вересень	47
Коли музи мовчать	48
Лише вірші	50
Лариса	52
Бедрик (Солнышко)	53
У тіні чорного солдата	57
Святий вечір	58
Про поразки та перемоги	60
Сніг терпеливий	63
Останні свідки	64
В обмотувальному цеху	67
Справжня легенда про Віру та Вернера	72
Назад	78
Прощання	81

Літературно-художнє видання

ЦЕЛЛЕР Міхаель

КАШТАНИ ХАРКОВА

Мозаїка міста

CHESTNUTS FROM CHARKIW

Mosaic of a town

Технічний редактор *Є. В. Онишко*

Коректор *В.М. Верховень*

Підписано до друку 02.12.20. Формат 84x108/32.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 5,25. Зам. № 20-96.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59
Тел.: (057) 700-37-30

E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.